

.....
13.497

OSZK

10

STEIN AURÉL

HOMOKBA TEMETETT VÁROSOK

Átdolgozta

HALÁSZ GYULA

Számos képpel.

LAMPÉL R. KÖNYVKERESKEDÉSE

(Wodianer F. és Fiai) RÉSZVÉNYTÁRSASÁG.

MAGYAR NEMZETI MUZEUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

OLVASÓTERMI KÉZIKÖNYVTÁR

013665

KIKÖLCSÖNÖZNI NEM SZABAD

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

1911

OSZK

A MAGYAR
FÖLDRAJZI TÁRSASÁG
KÖNYVTÁRA

SZERKESZTI

LÓCZY LAJOS

X. KÖTET

STEIN AURÉL

HOMOKBA TEMETETT VÁROSOK

RÉGÉSZETI ÉS FÖLDRAJZI UTAZÁS INDIÁBÓL KELET-TURKESZTÁNBA

1900—1901-BEN

ANGOLBÓL ÁTDOLGOZTA

HALÁSZ GYULA

BUDAPEST

LAMPEL R. Kk. (WODIANER F. és FIAI) R. T.

KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

1908

Stein Aurél.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

STEIN AURÉL

HOMOKBA TEMETETT
VÁROSOK

RÉGÉSZETI ÉS FÖLDRAJZI UTAZÁS INDIÁBÓL KELET-TURKESZTÁNBA
1900—1901-BEN

ANGOLBÓL ÁTDOLGOZTA
HALÁSZ GYULA

38 SZÖVEGKÉPPEL ÉS 12 MŰMELLÉKLETTEL, EZEK KÖZÖTT KÉT KÖRKÉPPEL
ÉS EGY EREDETI FELVÉTELEK UTÁN KÉSZÜLT TÉRKÉPPEL

BUDAPEST

LAMPEL R. Kk. (WODIANER F. ÉS FIAI) R. T.
KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

1908

~~Acad.~~
~~647~~

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

13.497/10

~~012665~~

M. N. MUSEUM KÖNYVTÁRA
Nyomt. Névedőképlé.
1909. évi 6. sz.

A SZERKESZTŐ ELŐSZAVA.

Valahányszor egy-egy új kötetét bocsátom közre ennek a sorozatnak, örömet és gyönyörűséget érzek, mert magam is sokat utazva exotikus tájakon, igazán beleélem magam az útleírások élményeibe. Kétszeres az örömöm, amikor magyar utazó könyvét adom a magyar olvasó kezébe.

STEIN AURÉL dr. Belső-Ázsia homoksivatagjairól szóló művét méltán helyezhetjük HEDIN világhírű útleírásai mellé. Nagytudományú férfiúnak munkája ez, aki a magyarság jó hírnevének sok-sok becsületet szerzett Indiában és Angolország tudós köreiben. Rendkívül sokoldalú és mélyreható történelmi, nyelvészeti és archeologiai ismeretekkel indult kutató útjaira. Az árja művelődésnek MAX MÜLLER után ő egyik legalaposabb ismerője.

Kora ifjúságában került el Magyarországból a ma 44 esztendőös tudós kutató; húsz éve él Kelet-Indiában — mindamellett ma is meglepő szépen beszél magyarul. Könyveit azonban túlnyomólag angolul írja már, amely nyelvben a stílus igazi művészévé emelkedett.

Az indiai kormány 1906-ban már másodszer kül-

dötte ki nagyfontosságú tudományos feladatok megoldására Belső-Ázsiába. Most van hazatérőben erről a második nagy utazásáról, amely alkalmat nyújtott neki a nagy *Han-hai*-medence egész déli peremének megismerésére és megvilágítására. Valamennyi kortársánál jobban ismeri ma tudós hazánkfia a Pámirtól a tulajdonképpeni Khínáig terjedő óriási sivatagokat. Ezekről a sivatagokról, a *Taklamakán*-ról és a *Góbi*-ről, ősi legendák élnek a környező kelet-turkesztáni oázisok földművelő lakossága körében, valamint a khínai határok mentén élő mongol nomádok között. MARCO POLO 13. századbeli könyve óta valamennyi európai útleírás a homoktól hirtelen eltemetett városokról, azok kincseiről, szellemeiről, rémítő veszedelmeiről regél.

FORSYTH 1874.-i expedíciója az első, amely megemlékezik a homoktól eltemetett városok romjai közül kikerülő leletekről, a görög érmekről és terrakotta szobrocskákról. A romok közül nem egyet HEDIN is fölkeresett, nagy veszedelmek között.

STEIN AURÉL az indiai kormány támogatásával rendszeres ásatásokat végzett a romhelyeken. Tömérdek műtárgyat, érmet, fára és bőrre írt okiratot gyűjtött. Megállapította ezekből, hogy a klasszikus nyugati kultúra a tulajdonképpeni Khínáig terjedt és az indiai kultúra és nyelv beáramlásával együtt a *Tárim*-medencében megteremtette azt az életet, amely a nagy oázis-telepeken napjainkig fennmaradt.

Veszedelmes kalandok, hihetetlen nélkülözések, idegfeszítő epizódok leírásaival nem találkozik az olvasó STEIN AURÉL könyvében. Az ő leírásai lerántják a legendaszerű fátyolt a belső-ázsiai sivatagról. Hete-

kig meg hónapokig ásatott ő a sivatagban temérdek munkással és sohasem vesztett eközben egyetlen embert vagy állatot sem. Visszatérve ismét az emberlakta helyekre, kedves reminiscenciákkal vesz búcsút a kihalt, egyhangú, de azért nem borzalomkeltő sivatagtól.

Óriási távolságokkal kell megküzdenie, mégis mindenütt baj nélkül, kalandos akadályok és küzdelmek nélkül vezeti sokszor igen tekintélyes karavánját. Annál is inkább meglepnek az expedíció kiváló sikerei, mert bámulatosan csekély anyagi eszközök álltak az utazó rendelkezésére.

A legtöbb útleíróval ellentétben STEIN AURÉL rokonszenves világításban állítja elénk a kínai tisztviselőket. Művelt, hazájuk történetében és irodalmában jártas, jóakarátú, becsületes és igazságos férfiaknak írja le őket, akik minden tőlük telhetővel mindenkor szívesen támogatták céljaiban. Stein Aurél dr. bámulatos eredményeinek a titka éppen abban rejlik, hogy ő mindig emberségesen és tapintatosan bánt mindenkivel. A műveltebbekkel mindig úgy érintkezett, mint vele szellemileg teljesen egyenrangú emberekkel.

Nemcsak Belső-Ázsia történelméről való fogytékos történelmi tudásunkat bővítette jelentékenyen Stein utazása, hanem a sivatag természetéről, a futóhomok folyami eredetéről, a folyók eltűnéséről és a régi telepek elpusztulásáról is az eddigiéknél alaposabb és természetesebb magyarázatokat szolgáltatott. Mert a fizikai földrajz terén éppúgy küzdünk a rapszodikus, megbizhatatlan vélekedésekkel, miként a történelemben a fantasztikus alapokon nyugvó legen-

dákkal. Stein Aurél igen nagy szolgálatot tett a tudománynak avval is, hogy kiküszöbölni segített az efféle, tévedésen, hamis megfigyelésen alapuló természettudományi meséket a sivatag életére vonatkozólag.

Belső-Ázsia sivatagjairól, oázisairól és ezek lakosságáról STEIN AURÉL könyve nyújtja eddig a legjobb és legmegbízhatóbb földrajzi képet.

Budapest, 1908. április havában.

Lóczy Lajos.

OSZK

Nemzeti Széchenyi Könyvtár

BEVEZETÉS.

Azt az utazást, amelynek eredményeiről ebben a könyvben számot adok, az indiai kormány támogatásával tettem meg 1900-ban és a rákövetkező esztendőben.

Utazásom főcélja az volt, hogy Khotan város környékének és Kelet- vagy Khínai-Turkesztán nagy sivatagjának régi városromjait rendszeresen tanulmányozzam.

Minthogy ásatásaim közben igen sok olyan új anyag került felszínre, ami a tüzetes tanulmányok során világot fog vetni azoknak a belső-ázsiai területeknek ókori történelmére és hajdani műveltségére: kutatásom eredményeinek részletes leírását külön tudományos munkára tartottam fenn¹ és itt jobbra csak élményeim közlésére szorítkoztam.

Utazásom tudományos eredményeiről eddig csak szűkszavú jelentéseket közöltem.²

Khotan körüli régészeti kutatásokra 1897-ben gondoltam először. Akkoriban ugyanis igen nevezetes leletek kerültek onnan előm. DUTREUIL de RHINS-nek, a jeles, de sajnos szomorú véget ért³ francia utazó-

¹ Megjelent Oxfordban 1907-ben *Ancient Khotan* címen.

² Preliminary Report on a Journey of Archæological and Topographical Exploration in Chinese Turkestan, 1901; Geographical Journal, 1902; Akadémiai Értesítő 1903; Földrajzi Közlemények 1903.

³ A tibetiek megölték 1894-ben, a Hoang-ho forrásvidékén. *II. Gy.*

nak hátrahagyott iratai között voltak régi, nyirfa-kéregre írt kéziratöredékek Khotan környékéről.

A szakszerű vizsgálat kiderítette, hogy ezek buddhista szövegű írások és pedig ősi indiai jegyekkel és nyelvezettel. Az eddig ismert legrégebb indiai kézirat volt ez, amelynek kora időszámításunk első évszázadaiba nyúlik vissza.

Egyidejűleg dr. RUDOLF HOERNLE, aki Kalkuttában a «Belső-ázsiai régiségek britt gyűjteményét» nagy fáradozással létrehozta, ugyancsak Khotan vidékéről tetemes új anyaghoz jutott. Papiros kéziratöredékek, régi cserépedény-részek és hasonló régiségek voltak az új szerzemények, amelyeket az indiai kormány politikai képviselői Kaszárban, Kasmírban és Ladákban bennszülött khotani kincésásóktól vásároltak. Hasonló vásárlások kerültek a kaszári orosz főkonzul útján Pétervár nyilvános gyűjteményeibe. Mindeme szerzeményeknek futólagos megtekintésre is az a különös jellemvonásuk volt, hogy a kétségtelenül valódi indiai és kínai írások mellett nagyon sok olyan szöveget is tartalmaztak, amelyek ismeretlen írásjegyük s egymástól ezenfelül merőben eltérőek voltak. Valódiságukat persze ez a dolog erős gyanúba keverte.

Az anyag mindjobban szaporodott. Mindennemű megbízható útbaigazítás hiányzott azonban arra nézve, hogy honnét is származnak tulajdonképpen e leletek és milyen jellegűek azok a romok, amelyek közül kikerültek. Kínai-Turkesztánnak egyik része sem volt még régészeti kutatásnak alávetve és erősen megv oltam győződve arról, hogy bármily odaadó figyelmet fordítanak is hivatott európai orientalisták az efféle leletekre, teljes történelmi és régészeti jelentőségüket a helyszínek rendszeres átkutatása nélkül soha sem lesz lehetséges megállapítani.

SVEN HEDIN időközben 1896.-i téli utazásával bebizonyította, hogy tervem végrehajtható. Emlékezetes második útjában* Khotantól északkeletre két homokba temetett romhelyet fedezett fel a fáradhatatlan utazó.

1898 nyarán volt csak érkezésem tervezett utazásom részletes előrajzát kidolgozni és dr. HOERNLE hathatós ajánlásával az indiai kormány elé terjeszteni. Terveimet LORD CURZON kormánya kedvező fogadtatásban részesítette. A *pénz- és földművelésügyi osztály* különös szolgálatra Khínai-Turkesztánba küldött egy év tartamára.

A császári jövedelmi pénztárból, továbbá PANDZSÁB és BENGÁL helyi kormányainak adományából 9000 rúpia (14,400 korona) utalványoztatott az utazás és a kutatások költségeinek fedezésére.

Nagy öröömre és büszkeségemre szolgált, hogy sikerült a rendelkezésemre álló idő alatt és a megszabott költségen, kitűzött programomat megvalósítanom.

Pedig nagy távolságokkal és sok-sok akadállyal kellett megküzdenem. Alig kell részleteznem, mennyit tervezgettem már jó előre s mikép hánytam-veteltem meg minden módot a cél elérésére.

Tekintve a beutazott területek nagyságát s hozzá a sivatagban való huzamos ásatást: aránylag olyan kevésbe került vállalatom, hogy archeologus szaktársaim és mások is valósággal csodálkoztak rajta.

Indiában élve már régebben módját ejtettem, hogy kitapasztaljam a vándor-utazás meneteléseit és tanyázásait. Sok felesleges kiadástól mentett meg ez a jártasságom. Expedicióm költségeinek a mérséklésében

* Ázsia sivatagjain keresztül (Magyar földrajzi társaság könyvtára).

nagy része van az *indiai topografiai osztálynak*, amely hathatós támogatásban részesített. Megelőző régészeti kirándulások — Kasmírban, Pandzsábben és az afgánisztáni határszélen — megismertettek a pontos topográfiai felvételek nagy jelentőségével. Szükségét láttam annak, hogy a régi romhelyek helyzetét pontosan megállapítsuk. A hajdani történet-földrajzi viszonyok megvilágítására is elmaradhatlannak tekintetem a Khínai-Turkesztánban való topográfiai felvételeket. Azonkívül rajta voltam, hogy utazásom alatt minden alkalmat megragadjak a földrajzi kutatás általánosabb feladatainak szolgálatára is és ezek közt arra, hogy a még nem térképezett, vagy hiányosan fölvelt területeket a biztosabb kartografiai ismeretkörbe belevonjam.

GORE ezredes, az indiai felvételek igazgatója, készségesen támogatott ebben a törekvésemben. Intézkedett, hogy osztályából egy bennszülött geometer küldessék velem a szükséges műszerekkel és felszerelésekkel. Erre a célra még külön 2000 rúpia (3200 korona) útiköltséget bocsátott rendelkezésemre. A geometernek, RÁM SZING-nek kitűnő szolgálatairól többször lesz alkalmam szólni. Az ő segédkezésével történtek az összefüggő asztalfelvételek, csillagászati helymeghatározások és háromszögelések, utazásom egész tartama alatt Khínai-Turkesztánban.

E felvételeket a magas hegységben fotogrammetrikus képek készítésével egészítettem ki. A könyvemhez csatolt térkép kisebbített mértékben ábrázolja eredményeinket.

*

A régészeti kutatás India és Belső-Ázsia óriási területein, még nem keltette fel eléggé a nagyközönség érdeklődését. Azokkal a tájakkal, amelyek a biblia

világának a körén kívül esnek : a közkeletű történelem nem sokat törődik.

Az útleírás keretében megkísérlettem számot adni ásatásaim eredményeiről és rámutatni az elhozott temérdek régészeti lelet jelentőségére. Ókori műtárgyak, a kézműipar maradványai nagy mennyiségben, régi kéziratok és okmányok százával kerültek elő bámulatos épségben megőrizve a sivatag homoktakarója alól. Érdekesnél érdekesebb megfigyeléseket gyűjtöttem, amelyek fogalmat nyújtanak róla, milyen volt ott a hajdani mindennapos élet, mielőtt e lakóhelyeket a homok eltemette. Ahhoz azonban nincs terem, hogy tüzetesen foglalkozzam mindama nagy történeti kérdésekkel, amelyeket a leletek megvilágítanak. Futólag érintem csak, hogy milyen irányban nyitnak új látókört e fölfedezések Belső-Ázsia művelődés-történetének homályában. Az emberiség művelődésének a történetében Indiának bizonyára az volt a legnevezetesebb szerepe, hogy a buddhista tanokat és buddhista kultuszt elterjesztette Belső-Ázsiában és Khínában, a messze Keleten. Khínai feljegyzésekből tudjuk, hogy a buddhizmus a «Középső birodalmat» nem közvetlenül szülőhelyéről, hanem Belső-Ázsián keresztül érte el.

Időszámításunk negyedik századától kezdve kegyes khínai zarándokok keresték fel India buddhista szentélyeit s jelentéseikből kiderül, hogy még ama barbár nyugati országokban is, amelyeken keresztül utaztak, SÁKJAMUNI tanításainak sok követője volt. Azonban e khínai utazók és köztük különösen JUAN-CSANG, a «Törvények mestere», a mi indiai Pazániászunk — vallási dolgokkal törődtek leginkább ; szent helyek, csodatévő templomok, a buddhista tanok tételei és a szerzetes élet érdekelték őket. Belső-Ázsia vidé-

keiről, amelyeken keresztül hatoltak, röviden emlékeznek meg irataikban. Nem nyújtanak határozott tudósításokat az indiai művelődésnek, nyelvnek és művészetnek a buddhista hittérítés következtében történt elterjedéséről a Himaláján és Hindukuson át.

Szórványos megjegyzésekre akadunk a kínai évkönyvekben és egyebütt, amelyekből következtethetjük, hogy e művelődési elemek a buddhizmus befolyása révén századok leforgása alatt Belső-Ázsiába átszivárogtak, sőt távolabb keletnek is szárnyaltak.

Helyszínén történt följegyzésekből és maradványokból kellene ama régmúlt művelődési mozgalmat főbb vonásaiban megrajzoznunk, a mohammedán hódítás azonban a 10.—11. században, úgy látszik, minden ilyen nyomot elpusztított.

Véletlenül föllelt régi szanszkrit, jobbára buddhista tárgyú kéziratok, amelyek közül legelsőik BOWER kapitány (most ezredes) 1890-ben talált híres *kucsá-i* nyírfakéreg lapjai voltak: tanuskodtak róla, hogy becses ilyenemű maradványokat őrizhet még Kínai-Turkesztánnak száraz talaja. Nyelvészeti becsükön kívül is nagy volt a jelentősége ezeknek az irodalmi relikviáknak, mert világosan bizonyították, hogy a buddhizmussal India klasszikus nyelve is meghonosodott a Himaláján túl fekvő távoli vidékeken.

Arról azonban, hogy minő műveltségi környezetben virult fel az Indiából átszármazott tan: az ilyen bizonytalan eredetű s egyéb régészeti adatokkal nem támogatott véletlen szerzemények nem nyújthatnak felvilágosítást. Különösen a Khotan-vidéki rendszeres ásatások kecsegtettek nagy sikerrel, amióta csak ez a terület ismeretessé vált. A kínai jelentések odavetett jegyzetei szerint ennek a kis országnak kiváló szerepe lehetett az Indiából jövő szellemi be-

hatások kifejlesztésében és kelet felé való terjesztésében, mert annak a nagy útnak a derekán feküdt, amely Khinából az Oxusz felé és onnét Indiába, valamint nyugatnak vezetett.

Akármi régészeti apróság, edénytöredékek, érmek, pecsétnyomók, ami csak az odavaló lakosok révén Khotan talajából a felszínre került, rávallott a régi indiai művészet szoros kapcsolatára.

Szerencsés mellékkörülmény támogatja itt az archeologiai kutatásokat. A futóhomok a sivatagban nemcsak eltemeti, hanem épségben meg is őrzi zsákmányait.

Amióta csak ember lakik Khotan területén, a betelepült térség szélén örökös küzdelmet folytat a Taklamakánnal, a sivatagok legszörnyűbbikével. Régi helyi hagyományok is megemlékeznek a sivatag előrenyomulása következtében elhagyott telepítvényekről. Azok a romhelyek, amelyeket én kikutattam, nagyon is igazolták reményeimet, amik Khotanba és a sivatagba vezettek. Nyugatról keletnek menve, mintegy ötszáz kilométerre húzódik az a terület, amelyen elszórtan találjuk a különböző korszakokból származó romokat. Ezek a romok mindenütt egynemű, jól jellemzett művelődést tárnak fel előttünk. Most már könnyen felismerjük, hogy ez a régmúlt kultúra főképpen indiai alapon nyugodott. De ezenkívül határozottan kiderültek egyéb hatalmas befolyások is. És pedig a nyugatról, valamint a Khinából származó civilizáció, amely amazt fejlődésében irányította és sajátos jelleggel, független eszmékkal gazdagította. A buddhista Khotanban egykor virágzó kultúráról és annak eredetéről hűségesen beszélnek azok a szoborművek és falfestmények, amelyeket a régi-templomokban és lakóházakban feltártunk évezredes homoksírkjából. Pontos

régészeti összehasonlítással meglehetősen állapítani a korszakokat, amelyekben a khotani telepítvényeket a sivatag homokja elárasztotta. Habár e korszakok a harmadik századtól a nyolcadik század végéig terjednek, mégis az indiai művészet túlnyomó befolyását ismerem fel valamennyi leleten, a legrégebbeiktől a legújabb korúakig. A szobrokban bővelkedő *ravaki sztúpa*-udvar, meg a *Níja* megetti ősi telep faragott faéktípusai bámulatos hűséggel utánozzák stílusban éppúgy, mint motívumokban, azt a görög-buddhista művészetet, amely hellén-római behatásokkal táplálva, *Gandhárá*-ban (a mai Pesávar-völgyben) és észak-nyugati Indiának vele szomszédos területein, az időszámításunk kezdetét közvetlenül megelőző és követő időszakban felvirágzott. Hogyha pedig ezektől a maradványoktól az 500 évvel későbbi *Dandán-Uilik* kis buddhista szentélyeinek a falfestményeihez fordulunk: ezekben ugyanolyan határozottsággal ismerhetjük fel a jellegét annak a régi indiai festőművészetnek, amelyet az Adzsantá-sziklaüregek festményei őrzöttek meg az utókornak.

Világosan kitűnik a kínai évkönyvekből, hogy az UTÓ-HAN- és a TANG-dinasztiák korában Kína sokáig tényleges politikai felsőbbiséget gyakorolt a khotani királyság felett.

Ásatásaim igazolták e följegyzéseket. A napfényre kerülő kínai érmek, kézműipari tárgyak, papirosra és fára írt okmányok, minden kétséget kizártak, hogy a kínai kulturának és politikai fölénynek hatalmas befolyása volt itt. Látva azt, hogy századokig milyen szoros kapcsolat volt Khotan és a nagy keleti birodalom között közigazgatási, kereskedelmi és ipari dolgokban, nem lephet meg, hogy művészeti téren is annyi határozott nyom bizonyítja a két ország kap-

csolatát. Ebben a tekintetben Khína vett át többet. Mert azon a történeti eseményen kívül, hogy a khotani királyi ház fia volt egy új festészeti irány megalapítója Khínában, a hetedik században: még sok másból is arra kell következtetnünk, hogy a távol Kelet buddhista művészetében annyira szembetűnő uralkodó elem nagyrészt Khotanon át jutott el oda. Mindazonáltal, figyelmes szemlélettel, Dandán-Uilik nem egy freskóján és festett fatábláján felismerhetjük a kínai izlés befolyását a későbbi khotani művészetre.

Még nagyobb érdekességű az a kérdés, miként jutott el a *nyugati klasszikus művészet* időszámításunk első századaiban Belső-Ázsiába? Hódító útján Khotanig hatolt, az Európa és Peking közti távolságnak csaknem kétharmadáig. Feltűnő bizonyossága van ennek a sok agyagba nyomott pecséten, amelyek bámulatos épségben maradtak meg a Nija megetti telepen kiásott fára írt régi okmányokon. Alább rá fogok mutatni, hogy a leírt és lerajzolt leletekből nem lehet mindenkor megállapítani, hogy hol is vésettek ezekre a pecsétekre görög istenségeknek az alakjai, mint pl. Pallasz Athéne és Erosz. Az azonban kétségtelen, hogy ezeket a pecséteket nemcsak a tisztviselők, hanem a telepések is sűrűn használták, szélében az egész khotani királyságban. Nyilvánvaló, hogy a klasszikus minták a helybeli kőbevésők és pénzverők munkáját jelentékenyen befolyásolták.

Nagyon sajátosságos sokféleség jellemzi Khotan művelődését a Kr. utáni harmadik században a tőlem elhozott anyag tanúsága szerint. A *fatáblákra* írott okmányok *indiai* nyelvűek és indiai jegyekkel vannak írva, azok a tisztviselők azonban, akik kibocsátották az iratokat, nagyon sajátosságos *nem indiai* hangzású

címeket viseltek és pecsétjeikkel a messze nyugati klasszikus világra emlékeztetnek.

A régi perzsa művészet ötszáz évvel későbbi utánzásait is félreismerhetetlen nyomokban feltaláltam Dandán-Uilik némely buddhista szentjének festett szobrain. Különös dolog ez nagyon, ha párhuzamba állítjuk az előbbivel; történeti nézőpontból pedig azzal csaknem egyenlő jelentőségű.

Ezeknek a hajdani telepítvényeknek a templomait és egyéb épületeit a sivatag homokjától való végleges elborításuk előtt az utolsó lakók bizonyosan kiürítették s a későbbi látogatókkal együtt minden valamennyire is becses tárgyat elvittek. Nagyon sok olyat hagytak azonban hátra, ami ugyan soha sem vonzotta a későbbi korszakok kincskeresőit, de nekünk kiválóan értékesnek bizonyult. Olyan dolgok, mint a 232. oldalon ábrázolt szék, selyem szalagok és egyéb szövetek, régi rongyok, üvegdarabok, fém- és agyagedényrészek, háztartási és mezőgazdasági szerszámok — mindez és még sok egyéb régiség: a homok-szemfödő alatt biztonságban maradt meg az épületekben és a szemétdombokban. Az efféle, mégoly szerény emlékek is élénk világot vetnek a réges-régi idők műveltségi viszonyaira. A sivatag őrizete nélkül elpusztult volna minden tárgy régen menthetetlenül.

Bármily érdekesek és tanulságosak is ezek a részletek, *egyjedül* ezekből nem lettünk volna képesek elegendő kritikai biztossággal rekonstruálni azt az életet és azt a társadalmi szervezeteit, amely egykor ezen a telepítvényeken virágzott. Még kevésbbé lehetett volna e maradványokból azoknak a helyeknek évezredes történelmét kinyomozni.

Ilyen kérdésekre csupán írott följegyzésekből várhattunk feleletet. Nagy szerencse volt tehát, hogy

éppen azok a romhelyek, amelyek az *anyag*i fejlettség emlékeiben leginkább bővelkedtek, mutatkoztak váratlanul egyszersmind *régi kéziratok* és *okmányok* leleteiben is a leggazdagabbaknak.

A Dandán-Uilikban kiásott szanszkrit kéziratok az egyházi buddhista irodalomnak azzal a fajtájával ismerették meg bennünket, amely szerintem a régi Khotan szerzetes-házaiban legkedveltebb lehetett.

Ugyanott találtam azokat a kínai okmányokat is, amelyek történelmi tekintetben különösen érdekesek. Pontos időszakot (781.—790. Kr. u.) jelölnek meg és határozott tanuságát szolgáltatják annak, hogy a telepítvényt a nyolczadik század végén hagyhatta el a lakosság. Tartalmuk pedig sajtáságos betekintést enged ennek a területnek gazdasági és politikai állapotába, közvetlenül mielőtt a kínai uralkodó hatalom ezt a vidéket a tibeti invázióknak átengedte.

A szanszkrit kéziratok és följegyzések a kínai nyelvűek között, az idegen elemre mutatnak reá a khotani kultúrában. Még nagyobb érdekesség szövődik azokhoz az ugyancsak Dandán-Uilikból származó okmányokhoz és töredékes szövegekhez, amelyek valami ismeretlen (semmiesetre sem szanszkrit) nyelven vannak írva, indiai bráhmin írásjegyekkel. Nagyon valószínű, hogy ezekben van leléve az a nyelv, amelyet abban az időben Khotan bennszülött lakossága használt.

A legkeletibb kiásott romhelyen, Endereben is szanszkrit, kínai és ugyanazon nem-szanszkrit nyelven írt okmányok kerültek napfényre a templom-romok közül. Itt azonban tibeti nyelvű írásmaradványok is járultak az előbbiekhöz; mintegy rámutatnak, hogy Tibet is egyik főszereplő volt Belső-Ázsia történetének alakításában. Az enderei templom-rom falain talált

érdekes kínai sgraffito világosan Tibetre utal és évszámot ad, amely szinologusok magyarázata szerint biztossággal a Kr. sz. utáni 719. évnek olvasható. Valószínű, hogy ezek a tibeti kéziratok közvetlen kapcsolatban állottak a tibetiek betörésével Kelet-Turkesztánba, amelyről a kínai évkönyvek mint ebben az időben lezajlott eseményről szólnak. Ezeknél jóval régibb és sokkal nagyobb jelentőségű az a több százra menő, fára és bőrre írt kharósthí okmány, amelyet a Níja folyó eltűnésén túl fekvő régi telepítvény romjai között, nagyobbrészt egy szemétdombból ástam ki a sivatagban.

Ezeknek a maradványoknak nagyon különös az anyaga, régibb, mint többi írásleleteim papirosa. Régi indiai írásjegyeik, nyelvezetük és bámulatos épségben maradásuk önmagában is elegendő ok volna, hogy különös érdekességet kössünk hozzájuk. Kiváló történeti becsük is van azonban, mert olyan följegyzések derültek ki belőlük, amelyek időszámításunk *harmadik századának* közigazgatási ügyeivel és magán-életével foglalkoznak.

Ámbár a turkesztáni sivatag klímája épp úgy mint az egyiptomi, alkalmas rá, hogy jó állapotban tartsa meg az építményeket és régiségeket, mindazonáltal távolról sem hasonlítható ez a vidék a fárások földjéhez — a kiáztatásra váró archeologiai leletek óriási bősége tekintetében.

Bizonyára túlzás volna arról beszélni, hogy «régi városok», egész palotasorokkal, utcákkal és terekkel, vannak itt valami katasztrófa következtében Szodoma és Gomorra módjára eltemetve a homokbuckák alatt. Így tartják pedig a turkesztáni népmondák és így írja le ezek nyomán az európai képzelődés. Olyan helyek, ahol régi időkben elhagyott telepítvények, kiáztatásra

még alkalmas romokkal, kereshetők volnának, kevés számmal vannak. Még az olyan romhelyek sem kerülhetik el sokáig a «kincs-keresők» fosztogatásait, amelyek távol esvén a manapság lakott területektől, eleddig mentve voltak tőlük. Nem telik bele sok idő — s a messze fekvő Khotant is eléri a turisták évi vándoráradata. Vizsgálódásaim során világosan kiderült, mennyire előmozdította a *gyűjtés* a «régí könyvek» hamisítását. Úgyannyira, hogy ez valóságos iparággá fejlődött a legutolsó évek alatt Khotan környékén.

A Taklamakán sivatag annyi nehéz akadállyal várja a kutatót, hogy nem végezhettem volna benne alapos és messze terjedő kutatásokat a kínai főtisztviselők hathatós segédkezése nélkül; ők láttak el engem vezetőkkel, munkásokkal, eleséggel — egy szóval mindazzal, amire csak szükségem volt téli tartózkodásom alatt a sivatagban. A szerencse kedvezett nekem, hogy Khotan és Keríja akkori ambánjai, PAN *dárin* (tá-zsen) és HUANG *dáloi* (tá-lao-je)* megbízható barátaim voltak, akik munkám iránt élénk érdeklődést tanusítva, minden tőlük kitelhető módon mindenkor készséggel támogattak. Annál bensőbb a hálaérzelem e szeretetreméltó mandarinok iránt, akik változatlan szívességgel és figyelmességgel halmoztak el, mert éppen arra az időre esett utazásom, amikor az európai hatalmak fegyverrel pusztították és feldúlással fenyegették hazájukat. És ezt ezek az urak mind igen jól tudták. Világos volt az is előttük, hogy az én tudományos vállalatomnak nyújtott szolgálat nekik

* *Tá-zsen* és *tá-lao-je*, címek a kínai hivatalos hierarchia terminológiájában. Körülbelül a régi magyar *nagyságos* és *tekintetes* cím értelmének felelnek meg. *Tá-zsen* szóról-szóra *nagy férfiút* jelent, *tá-lao-je* pedig *nagy öreg írástudót*. *Ambán* = kínai kormányzó vagy inkább helytartó, megyefőnök — valóságos *bán*. Lóczy.

sem anyagi hasznot nem hajt, sem kitüntetést nem szerez.

A művelt kínai emberrel úgyszólván vele születik a valódi történeti érzék; a nagy buddhista zarándoknak, JUAN-CSANG-nak hagyományszerű tiszteletét általánosan elterjedtnek találtam. Juan-Csangot választám én vezéremül és védőmül; az ő szelleme segített megmagyaráznom kutatásaim célját kínai barátainak, és fölkeltenem az ő érdeklődésüket törekvésem iránt.

Bizonyos azonban, hogy G. MACARTNEY-nek, az indiai kormány kasgári képviselőjének köszönhetem első sorban azt a jó indulatot, amit a tartományi közigazgatás munkáim iránt kezdettől fogva tanusított. A kínai főtisztviselők barátságát jórészt az ő személyének szeretetreméltósága és rendkívüli tekintélye szerezte meg számomra. Sohasem hiányzó szives támogatásáért őszinte hálával tartozom tudós barátoknak.

Ez az összefoglalás archeologiai kutatásaim irányáról és eredményeiről, némi világot vet talán utleírásom természetére s jelzi tevékenységem főbb vonásait.

Az én utazásom jól körülírt feladatok felé vezérlett és nem volt alkalmas arra, hogy rendkívüli események vagy csodás kalandok élénkítsék. De hosszú előtanulmányaim és a mai India ismerete talán megengedhetővé teszi, hogy vezetőjéül szegődjem az olvasónak azon a földön, amely nemcsak jelenénél, hanem történelmi multjánál fogva is nagy általános érdekességű.

Munkám szerkesztése jóval több fáradságot okozott nekem, mint amennyi kitetszik talán a sorokból. Mint pandzsábi tanulmányi felügyelő, hivatalos

foglalkozásaim közben nem is írhattam volna meg. Az indiai kormány azonban, pandzsábi főnökeim ajánlatára és az indiai államtitkár közbenjárására, módot nyújtott rá, hogy Angliában dolgozzam föl utazásom eredményeit és az elhozott archeologiai anyagot, amely ideiglenesen a *British Museum*-ban helyeztetett el.

Hálás köszönetet mondok a nekem nyújtott szives támogatásért H. FREDRICK ANDREWS-nak, a lahore-i múzeum gondnokának; dr. HOERNLE-nek, a kalkuttai belső-ázsiai régészeti gyűjtemény megteremtőjének; E. J. RAPSON barátomnak a *British Museum*-ban; É. CHAVANNES és PERCY GARDNER egyetemi tanár uraknak; továbbá dr. S. W. BUSHELL úrnak, és DOUGLAS professzornak, a kínai szövegek magyarázatáért.

★

Távolról sem látom e munkával befejezettnek azt a feladatot, amelyet a Kínai-Turkesztánból hozott régiségek és megfigyelések reám rónak.

De mégsem kerülhetem el, hogy más archeologiai kutatások színterére ne fordítsam tekintetemet, amelyek nem kevésbé szoros kapcsolatban állanak az indiai történelmi érdekkörrel és ugyancsak gazdag aratással kínálóznak. Az emberi élet rövid ahhoz a rengeteg sok kutatáshoz és buvárkodáshoz, amely hivatva van földeríteni, hogy mely tájakon keresztül közlekedett az ókori India a klasszikus Nyugattal. Még rövidebbnek tűnik fel az élet, ha a kiszemelt feladatokat nem lehet az íróasztal mellett elvégezni, hanem a külső kutatás fáradságával kell az elmélyedő szobai munkát egyesíteni. Jó sorsomnak és azoknak, akik azt vezérlik, köszönhetem, hogy indiai területen dolgozhattam és sok év küzdelme után szabad idő és anyagi eszközök megenged-

ték nekem a tudományt szolgálnom. Mégis visszatekintve arra a küzdelemre, amely eddig elhozott, szinte sajnálom, hogy nem oszthatom az indiaiaknak a lélekvándorlásba és az újraszületésbe vetett hitét, amely az érdemest hasonló új élettel kecsgetti. Khotani munkám legfőbb jutalmául arra a szilárd hitre szeretnék szert tenni, hogy ezt a munkát még másutt ismételhetem.

British Museum, 1903. április hó 16.-án.

Stein Márk Aurél dr.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ELSŐ FEJEZET.

Kalkuttából Kasmírba.

A Mohand-marg alpi platójáról, ahol olyan örömmel töltöttem három gyönyörű kasmíri nyarat, terjesztettem be 1898 június havában első tervemet az indiai kormányhoz, olyan kutató utazásra, amely túl vinne engem az éjszakon tornyosuló havasok hatalmas sáncain, messze be a Khotan-vidéki pusztákra. Két esztendő mult el azután, mire 1900 május havának elején megint eljutottam Kasmírba. Az elégtelnek bizonyos érzetével tekintettem fel a Mohand-marg 3000 méter magas gerincére, amelyen már fennállott a sátram, ott, ahol annak idején terveimet kovácsoltam. Két álló esztendeig tartott, amíg végre rengeteg levelezés után elértem azt, ami után vágytam: volt szabadságom s megkaptam az utazás anyagi eszközeit.

Időközben hivatalos útjaim és kisebb archeologiai kirándulásaim révén megismerkedtem India különféle részeivel. Lahore-ból, ahol tizenegy hosszú esztendeig epedtem az igazi Kelet s a rég mult történelem bűvös rejtelmei után: áttettek Kalkuttá-ba. Ez a város, «a paloták városa», az ő Indiába nem illő életmódjával, szűk korlátjaival, nyomasztó forróságával úgy hatott rám, mintha Londonnak lett

volna valami trópusos külvárosa. Innen kirándulást tettem *Szikkim*-be, ebbe az idegenszerű, féltibeti, hegyes-völgyes országba, ahol az igazi alpi tájképek pompájához a forró égővi növényzet pazar bujasága járul. Jártam *Dél-Bihár*-ban, a hajdani *Magalhá*-ban, ahol JUAN-CSANG a régi kínai zarándok nyomait követtem a Buddhának szentelt ősrégi helyek romjai között, amiket ő tizenkét évszázaddal ezelőtt írt le. De gyakran megfordultam azokon a bájos vidékeken is, amelyek az Indusz mentén, az északnyugati határvidéken még megőrizték a klasszikus művészet hatásának emlékeit az ott szétszórt számtalan rombadólt kolostor meg oltár görög-buddhista faragványaiiban.

Akármerre jártam azonban, mindenütt csak üzött a gondolat, hogy a Himalája mögé is el kell látogatnom. De ezt addig meg nem tehettem, amíg terveimet el nem fogadták. Egy borús, monszúnos éjszakán láttam hozzá végre Kalkuttában az úti készülődéshez. Mielőtt Indiának búcsút mondhatnék, be kellett fejeznem minden dolgomat, különféle hivatalos, tudományos és irodalmi munkákat. Ilyen sokféle elfoglaltság közepette szereztem be úgy a magam ellátására, mint a szakszerű munkálkodáshoz szükséges felszerelést. Lassan-lassan útnak indult a sátor, (amit a CAWNPORE ELGIN-féle szövőgyárban rendeltem meg), a galvanizált vasvíztartók, amikre a sivatagban volt szükségem; meg aztán egész tömeg konzerv, fényképező berendezés, fél-arktikus téli ruházat, és sok egyéb felszerelés — mindez mondom, útnak indultam már *Srínagar* felé, amikor végre kis expedicióm megindulhatott.

Praktikus előkészületeimet azonban nem a túlcivilizált Kalkuttában, hanem csakis *Kasmír*-ban fejez-

hettem be. Ilyen körülmények között nem nyomhatam el egészen bizonyos szentségtelen örömet, amikor a pestis megerősödése, vagyis inkább az attól való félelem miatt néhány héttel előbb bezárták az iskolákat Kalkuttában s így némileg megnyult a szünidő. *Április 10.-én* már szabad voltam s útra kelhettem észak felé.

Gyorsan mult el az a hét, amit *Lahore*-ban töltöttem felszerelésem egyes részeinek átvétele és továbbítása közben, mert hisz régi barátok társaságában, rendkívül kedves környezetben láttam dolgaim után.

Április 25.-én utaztam ismét, nem tudnám megmondani hányadszor a Kasmír-völgyben, a *Bárámúla* szurdokon keresztül, amelyet hajdan a királyság nyugati kapujának neveztek. A hó még vastagon takarta a *Pir-Pancál*-láncot, amely választó gátul szolgál dél felé Kasmír és a külső világ között. De az a bőven öntözött síkság, amely közvetlen Bárámúla mögött nyílik ki, a kasmíri tavasz teljes díszében és üde színeiben pompázott; kék és fehér írisz virágmeze ömlött el a temetőkön s mindenfelé egyebütt. *Bárámúla*-ban, ahol a nehéz poggyással előreküldött szolgálaim vártak, hajóra ültem s azon utaztam tovább egészen *Srínagar*-ig. Amint kényelmes *dungá*-m csendesen sikamlott végig a *Volur* tavat szegélyező nagy kiterjedésű mocsarakon, meg a *Dzsélam* kanyarulatain, oly édes nyugalmat élveztem, amilyen aztán hónapokon át nem jutott osztályrészemül. A vizi-liliomok s egyéb vizi növények himbáló szőnyege, amely a mocsarakat takarja; a *csinar*-fák élénk zöld lombja, amely beárnyékoz minden házcsoportot s minden partmagaslatot a folyó mentén; a *Pir-Pancál* fényes hómezői, meg azok a még magasabb hegyek, amelyek nemsokára keresztül fog vinni az

útam : mindez a kasmíri tavasz mesés színpompájával olyan bájos képpé olvadt össze, amelyet sohasem fogok elfeledni.

Az indiai kormány engedelmével a *Gilgit-Hunzai* úton utazhattam *Kasgár*-ba. A gilgiti szállító úton uralkodó sajátságos körülmények szükségessé tették, hogy jó előre és pontosan jelezzem, hány emberre és teherhordó állatra lesz szükségem a poggyász-szállításhoz, annál is inkább, mert május vége, az az időpont, amikorra indulásomat kitűztem, gyorsan közeledett, s a szállításnak ez a legjobb időszaka. Szerencsére G. H. BRETHERTON kapitány, a kasmíri segéd-kormánybiztos, akihez ebben az ügyben fordulnom kellett, rendkívül ügyesen és szívesen szerezte be a szükséges információkat. Az ő tapasztalatai alapján csakhamar teljesen tisztában voltam, hogy mennyi időre, mennyi és milyen szállító eszközre és felszerelésre lesz szükségem, nem csak Hunzáig, hanem még azon túl is a kínai határig.

Szívemből örültem, amikor öt terhes nap alatt sikerült végére járnom ezeknek a készülődéseknek, mert arra a néhány heti időre, amit még Kasmírban töltöttem, nagyon is nagy szükségem volt, hogy hátralevő tudományos munkáimat utazásom előtt befejezhessem. Már tizedik éve fordítottam minden kis szabad időmet arra, hogy KALHÁNA *A kasmíri királyok krónikája* című művét tanulmányozzam. A munka fordításához bevezetést kellett még írnom, amely számot ad az egész klasszikus szanszkrit költeményről. Hogy ezzel, meg még néhány hasonló feladattal időre elkészülhessek, feltétlenül szükségem volt a magányra.

Srínagarban, vagy annak közvetlen környékén majdnem lehetetlen lett volna remete-életet élni, a Mohand-margot pedig, ahova a korábbi években

vonultam vissza a havasi magány csendességébe, még vastagon takarta a hó. Kasmír topografiájának ismerete azonban kisegített, mert némi keresés után a *Szind* völgyének kijáratánál, amely felett a Mohand-marg emelkedik, a kis *Dudarhóm* falucska mellett pompás csendes kis pagonyt találtam a folyó partján s ott fel is ütöttem sátorfámat. Fenséges csinar-fák árnyékában, kilátással a hófedte *Haramukh* ormaira, csakhamar belemerültem a munkába.

Május 23.-án befejeztem a munkát, aminek kedvéért ebbe a nyugalmas magányba visszavonultam. Az elutazás idejéül kitűzött nap gyorsan közeledett. Sietnem kellett vissza a zajos *Srínagar*-ba, hogy megtegyem az utolsó előkészületeket.

Szorgalmas munkában teltek itt a napok. Az egész úti poggyászt gondosan át kellett nézni, az újonnan érkezett holmit szétcsomagolni, úgy, hogy lóháton lehessen szállítani; a tudományos eszközöket és műszereket lehetőleg biztosítani a sérülések ellen, s mindezen felül még számadásokat vezetni, búcsulátogatásokat fogadni. Pandit barátaim is számtalan kérdéssel faggattak, hogy hova készülök s hogy mi a célja utazásomnak. Habár ők inkább csak a mithikus geografiában voltak járatosak, még sem elégítette ki őket az a feleletem, hogy én «Uttarakuru» felé (az indiai mithologia legszélső Thuléje, óperenciás tengerre felé) indulok.

RÁM SZING, a *Gurkha*-kerület geometere, akit az indiai felvételek igazgatója, ST. GEORGE GORE ezredes bocsátott rendelkezésemre — teljes mérnöki felszereléssel, pontosan érkezésem napján csatlakozott hozzám *Srínagar*-ban. Rám Szing kíséretében jött a vékony kis *kangra radzsput*, DZSASZVANT SZING, aki amannak szakácsa is, inasa is volt egy személyben.

Május 28.-án megérkezett SZADAK ÁKHÚN, a turkesztáni szolgáló, akit G. MACARTNEY, a kasgári angol politikai képviselő volt szíves számomra megfogadni. Az ő hivatása a szakács-mesterség és ezzel együtt a *karaván-basi* szerepe volt. Nagy örömmel fogadta őt különösen MIRZÁ ÁLIM, kokandi szolgáló, akit négy hónappal ezelőtt fogadtam az útra Pesávarban. Azért is jó volt nekem Mirzá, mert alkalmam nyílt végre valakivel a török beszélgetést gyakorolnom. SZADAK ÁKHÚN pedig nemcsak mint ügyes karaván-basi tűnt ki, hanem amellet be volt avatva az európai konyhaművészet titkaiba olyan alaposan, hogy többet nem is kívánhattam. Ha kilépett prémmel bélelt süvegében, ragyogó tiszta kék ruhájában és hatalmas méretű vörösbőr csizmájában — kis tanyám azonnal bizonyos belső-ázsiai színezetet nyert.

De nem csak Ázsiából vártam én ezeken a napokon szinte aggodalommal kis karavánom felszerelésének kiegészítését. Tudtam nagyon jól, hogy azon a vidéken, amerre utazni fogok, az európai nem kerülheti ki azt, hogy a *hakím* (orvos) szerepét ne játssza s azért már jó előre rendeltem egy orvosságoszekrényt a BURROUGHS, WELLCOME & Co. nagy londoni cégtől, amely különösen *tabloid* preparátumairól híres.

A szekrény az afrikai háború miatt megkésve érkezett Kalkuttába, onnan sem juthatott valami különös gyorsasággal Srínagarba s azért szerencséről beszélhetek, hogy kellő időben mégis megkaptam. Május 29.-én a továbbutazásra már régebben kitűzött napon, kis esónak-flotillám a srínagari postahivatallal szemben már éppen indulóban volt, mikor a derék postamester nagy diadallal jelentette, hogy a szekrényke megérkezett. De ekkorra már csak-

ugyan itt volt az ideje, hogy elhagyjuk India Velen-céjét. Amint lefelé siklottunk a sötét folyamon, a hét ősrégi híd alatt s a templomromok kőlapjaiból emelt hatalmas partfalak között, nem nyomhattam el egy sóhajt:

Quod mihi supremum tempus in Urbe fuit!*

Éjfélre járt, amikor régi pandit-barátaim közül az utolsó is eltűnt szemem elől. Ezek a jó emberek kiálltak a halmokra, tanyáik közelében, hogy még egyszer búcsut intsenek.

* Utolsó napon volt hát ez a Városban! (A Tomi-ba — a mai Constancába — száműzött OVIDIUS gyönyörű elégiájából, amelyben végső búcsút vett Rómától.)

MÁSODIK FEJEZET.

Asztór és Gilgit.

Reggel, amint felébredtem, hajóm éppen azok közé a parti mocsarak közé fordult be, amelyek a nagy *Volur* tavat szegélyzik keletről. Nemsokára elértük *Bandipúr* falvát, amely úgy fekszik, mintha kapuja volna a Kasmírból Gilgit felé és túl rajta, messze vidékekre vezető útnak. Oly hatással volt rám most is, mint 1889-ben, amikor Szkardo felé utazva láttam. Olyan hely ez, amely «*differtum nautis, cauponibus atque malignis*».*

De ami a teherszállítást illeti, könnyű volt azonnal észrevenni a jelentős változást. Amióta Gilgitben császári helyőrség székel s az új gilgiti országot megépült, az indiai hatóság maga gondoskodik a szállításról ezen az úton. BRETHERTON kapitány kellő időben megtette a szükséges intézkedéseket, úgy, hogy csakhamar megbizonyosodtunk afelől, hogy lovakat és teherhordókat azonnal kaphatunk, amint szükség lesz rá.

A sátrainkból, eszközeinkből, műszereinkből s más egyébből álló úti málhára tizenhat lovacska várt készen május 31.-én. Ijesztőnek tetszett nekem ez a szám,

* «... tele van hajósokkal, csaplárosokkal és rosszfélékkel». H. Gy.

aki ahhoz voltam szokva, hogy könnyen mozogjak kasmíri utazásaimon, de megnyugvással gondoltam el aztán, hogy ennek a holminak csak igen-igen kis része az én személyes poggyászom.

Kijutva a bandipúri bazár fakunyhóinak kanyargós utcáorából, a *Madhumati* folyó völgyén vitt az utunk fölfelé mintegy hat kilométeren át. Az öntözött földeken a rizsvetések friss zöldje, s a *csinar*-és mogyorófák gazdag lombjai közt félig elrejtett kis fálvaeskák igazi kasmíri tavasz képét nyújtották. *Mátargóm* falu közelében az út északnak fordul s zegzúgos vonalban kapaszkodik fel a hegyláncre, Kasmír és a Kisangangá-völgy vízválasztójára.

A hegyfokról, amelyet megkerültünk, pompás kilátás nyílt a *Volur*-tóra s a fehér *Haramukh*-ot környező hófedte hegyekre. Úgy 2700 méter magasságban gyönyörű fenyő-erdő borítja a hegyet s veszi körül a *Trágbal* keskeny átjáróját. Itt már eltűnik a hó s a nyirkos földet bevonja az első alpi virágok szőnyege.

Egy elhagyatott formátlan füstös házikóban kerestünk védelmet éjszakára a hirtelen támadt viharban. Friss hó esett. Bizonyosan nehéz lesz az átkelés a hágón — másnap tehát jókor kell indulnunk. Alig pitymallott még, amikor csapatunk útnak eredt. Vagy 600 méternyi meredek kapaszkodó után feljutottunk a hegygerincere s azon mentünk tovább. Csakhamar újra kitört a vihar s a fagyos szélben, amely végigsöpört a hegyháton, ugyancsak siettünk elérni egy *dák* (postaszállító futár) kunyhóját. Nemsokára alább hagyott a vihar, de már addig alaposan igazolta a *Trágbal*-hágó rossz hírét.

A *markobán*-ok (ló-hajtók) rábeszélésére a téli utat választottam a leereszkedésre, amely meredeken száll

alá egy keskeny folyóágba. Bár mélyen belesüppedtek a lovak a hegylejtőt takaró lágy hóba, nem került valami nagy küzdelembe lejutnunk a szurdok fenekére. Ott a patak szélén, amely ebből a völgyből a Kisangangába folyik, hótöltéseken visz tovább az út, sokhelyütt veszedelmesen keskeny magaslatokon át. Végül egy pontnál ezt is elmosta a patak s meg kellett állanunk.

A szurdok omladékos meredek oldalán lehetetlen volt tovább jutnunk a megterhelt állatokkal. Felmászni újra a szurdok tetejére s onnan a kerülő zezgúgos úton ereszkedni alá, nagy idővesztéssel járt volna. A félig kasmíri, félig dard edzett hegylakó markobánjaim úgy látták jónak, hogy kíséreljük meg átvergődni a keskeny hőszegélyen, ami megmaradt a patak jobb partján. Az első ló, habár három ember fogta s igazgatta, megsiklott és legurult a vízbe — vele SZADAK ÁKHIÚN, aki hiába igyekezett visszatartani. Szerencsére sem ő, sem az állat nem sérült meg. Kihalásztuk a poggyászt s újra neki fogtunk, ezúttal nagyobb óvatossággal, a merész vállalkozásnak.

A legkritikusabb helyeken kövekből rögtönöztünk valami ösvényfélét s azon segítettük át az állatokat, egyiket a másik után. Nem kis aggodalommal szemléltem ezt a műveletet ládáim miatt, amelyek kényes mérnöki műszerekkel s más effélékkel voltak megrakva. Valósággal fellélekztünk, amikor végre valamennyien egy biztos hógáton tudtuk magunkat. Egy órakor léptünk be a *Gorai* menedékház fedele alá. Lent a völgyben vastagon feküdt a hó s teljes hét órába tellett, amíg ezt a 18 kilométeres utat lemorzsoztuk.

Rendkívül elhagyatott látványt nyújtott a kis házikó a szakadó esőben. Három tiszttel találkoztunk

ott, akik visszatérőben voltak Kasmírba és a síkságra. Megpihelve elhatároztam, hogy tovább megyünk a legközelebbi állomásig, *Guréz*-be, ahol jobb védelmet és ellátást találhattunk. Egy kis baksis, meg a száraz és meleg hajlékra való kilátás eloszlatta a markobánok kedvetlenségét, s a kis karaván útra kelt. Vagy hat kilométerrel lejjebb a *Kisangangá* fővölgyébe jutotunk s elértük az első dard falut. 16 kilométerrel odább, fölfelé haladva a völgyben, *Guréz* falvaihoz érkeztünk. Ott vannak ezek, ahol rónasággá szélesedik a völgy.

A fenyvesekkel borított magas hegyek közt sötét felhők függtek a völgy felett. A kép sivár szomorúságát növelték a lejtőkön elszórt otromba lakóházak s a folyómeder sötét homokja. Nem ok nélkül nevezik ezt a folyót *fekete Gangá*-nak (szanszkritül *Krisnagangá*). A növényzet visszamaradt állapota elárulta, hogy ebben a 2400 méteres magasságban csak most kezdődött a tavasz. A népesség csekély, mert rövid a nyár — és az árpa meg a *trumba* szegényes aratást ad.

A Kasmír felől húzódó hegylánc jól megállapítható néprajzi határvonalat is jelöl. A *dard* faj, amely attól északra népesíti be a folyó-völgyeket egészen a *Hindukus*-ig, élesen különbözik a kasmíri néptől nemcsak nyelvében, hanem fizikai jellege által is.

A dardok nyelvének a rokonsága az India északnyugati részein lakó más indo-árja bennszülöttek nyelvével nincsen tisztán kiderítve. De akármiben álljon is a dard faj nyelvi és néprajzi rokonsága, biztos, hogy a legrégebb időktől fogva, ameddig csak történelmi ismereteink visszanyúlnak, lakja ezeket a völgyeket. Már HERODOTOSZ hallott róluk s említi, hogy aranyat mostak az Indusz és a Kisangangá mentén. Nem sok rokonszenves tulajdonság van a

dardban. Nélkülözi a kasmíri faj szép testalkatát, értelmét és kedélyét s noha kétségtelenül bátrabb, mint emez, nincsen benne semmi abból a szabadságszeretetből és harciasságból, amely vonz bennünket, minden hibájuk mellett is a *pathán*-okhoz. De nem pillanthatók meg dardot anélkül, hogy ne gondoljak azokra az évezredek küzdelmeire, amelyeket ezek a törzsek vívtak szigorú éghajlatukkal és hegyeik terméketlenségével. Akárcsak az *afrídi*-k, akikről szintén megemlékezik «a történelem atyja», ők is túléltek minden hódítást, szilárd mozdulatlanságban, mint óriás hegyeik.

Guréz egykoron egy kis dard királyság székhelye volt, amely gyakran háborgatta a régi Kasmír uralkodóit. De megvallom, ez a réges régi történelmi tény felényire se érdekelt akkor a fárasztó kettős napi menet után, mint a kényelmes menedék, amire leltem MITCHELL úr új bungalójában.

A következő napot pihenésre fordítottuk s egyúttal megszárogattuk kissé átázott málháinkat. Srínagarban azt beszélték, hogy a *Burzil*-hágón, amelyen Guréz és Asztór között kellett átkelnünk, a hó miatt csak gyalog juthatunk keresztül. De a dardoktól, akikkel útközben találkoztunk, kedvezőbb híreket kaptunk. El is határoztam, hogy lovakat szerzek. Ez könnyen ment és *junius 3.-án* reggel Gurézből útnak is indultunk.

Az idő gyönyörűen kitisztult végre s kellemes utazás esett, fölfelé a *Burzil*ről eredő kis patak völgyében. Délfelé a Kisangangá völgyét Kasmirtól elválasztó hótakarta hegyekre nyílt kilátás, az útmentén meg a völgy lejtői gyönyörködtették a szemet az alpi rét üde zöld színével és sötét fenyveseivel. Néhol a hegyekről alázuhant kő-lavinák hátráltattak

kissé, de gyermekjáték volt azokon lovainkat átvezetni a *Trágbal*-on tett tapasztalásaink után. Az éjszakát *Pusvari*-ban töltöttük s másnap reggel folytattuk útunkat ugyanabban az irányban, hasonló tájakon át, fel északra, a *Mini-marg*-ra.

3000 méter tengerszín-feletti magasságban síksággá szélesedik a völgy, s rajta kunyhók csoportját pillantjuk meg, a *gudzsar* pásztorok lakásait, akik nyáron át itt legeltetik nyájaikat. A hó legalább tíz napja elolvadt, a rétet friss fű borította már és a havasi virágok gyönyörködtető sokfélesége eszembe juttatta kedves kasmíri *marg*-omat. De egy tekintet az itt fölállított táviró-hivatalra, meggyőz a téli időszak zordonságáról: a tornácokkal körülvett, szilárdan fölállított, magasan kiemelkedő épület inkább valami erődtítményhez hasonlított.

A *Mini-marg*-ról északnyugatnak fordul a *Burzil*-ra vivő út s följebb hágva a völgyön, nyolc kilométerrel távolabb elértem a hágó lábánál fekvő elhagyatott szállót. Hó kezdte belepni a földet már a *Mini-marg*-tól fogva s feljebb igazi téli kép tárult szemünk elé. Ragyogó tiszta kék egünk volt s egészen megnyugodtam, hogy megterhelt lovainkkal sikerül szerencsésen átkelnünk a hágón.

Csak arra kellett ügyelni, hogy *korán reggel* másszuk meg a hegyet. Ezért már éjjel egy órakor felkeltünk s kevéssel utóbb karavánunk ott küzködött a hólepte szakadékban, a hágóhoz vezető téli úton. Járt útnak azonban nyoma sem volt. Két órai szakadatlan hegymászás után ahhoz a ponthoz értünk, ahol a *Burzil*-útszorós találkozik egy másik átjáróval, amely a *Deoszái* magas platóról vezet le észak-kelet felől. Egy fából épült kilenc méter magas táviró-órház van itt berendezve, amely útmutatóul szolgál

a *dák* küldöncöknek, akikre a gilgiti posta továbbítását bízzák tél idején. Az épület három méternyire hóba volt temetve. Szerencsére a kemény hidegben könnyen járhattak a havon állataink. Mire a nap első sugarai beragyogták a magasabb hegycsúcsokat kelet felé, felküzdöttük magunkat a hágó tetejére, 4100 méter magasba a tenger színe fölött. A menedékháztól idáig a 10 kilométeres nehéz utat három óra alatt hagytuk hátra. Nem nyílt valami messze kilátás a hágóról, amely kanyargó hegyágazatok szövevényébe van beékelve, de felejthetetlenül szép látványt nyújtottak köröskörül a tiszta jégkéreggel takart csillogó hómezők. A hőmérő $+1.7^{\circ}$ -ot mutatott, mikor a *dák* kunyhó védelme alatt sebtiben megreggeliztem.

Hosszú és fárasztó volt a leszállás az északi oldalon. A hó még mintegy 12 kilométerre húzódott lefelé a hágó színétől s egyre nehezebbé vált rajta a járás. Élőlényt nem láttunk semerre ebben az arktikus pusztaságban, kivéve a marmotákat.

Egy óra volt, mikor megérkeztünk az első menedékházhoz a hágó Asztór felől való oldalán: *Csillum-Csauki*-ba. Valamennyi ló baj nélkül jött idáig, egynek a kivételével. Ennek a hiányát hamar észrevettem, mert utána akartam nézni a reggelinek s a konyha-felszerelés arra volt felpakolva. Aggódni kezdtem, amikor egyik óra a másik után pergett le hiábavaló várakozásban. A geometer, aki leghátul jött, újságolta, hogy a szegény állat belemerült a lágy hóba. Noha tüstént küldtem segítséget, öreg este lett, mire MIRZÁ feltűnt lovával a látóhatáron.

Akkor este értesültem Pretoria elfoglalásáról M. mérnöktől, aki vadász-kirándulásáról visszatérve, a menházba érkezett. A hírek gyorsan terjednek tova a távíróvonal mentén; az asztóri távíró hivatalnokok

és barátai feltűnően jól voltak tájékozva mindarról, ami Dél-Afrikában történik.

A Gurézből hozott lovakat Csillum-Csaukiban újjakkal váltottuk föl, amelyeket *Asztór*-ból küldtek számomra. *Junius 6.-án* tett útam, az Asztórba vivő völgyön lefelé, valóságos mulatságszámba ment a megelőzőhöz képest. Bár a ragyogó kék ég vidám színezetet adott a tájnak, nem volt nehéz észrevenni, hogy átkelve a Dzsélam és az Indusz vízvásztóján, zordonabb vidékekre jutottunk. A hegyoldalak levetették már zöld gyepruhájokat s a kopár sziklák között csak elvétve húzódott meg egy-egy cédrus vagy boróka. A mélyebben lent fekvő földek művelése is szomorú bizonyosságot szolgáltatott a talaj és az éghajlat mostohaságáról. Annál kedvesebb látvány volt az apró, terrasz-szerűleg művelt szántóföldek mellett egy hosszúkás gyeves terület, kövekkel gondosan kijelölve: a falubeliek póló-pályája. A póló nemzeti játéka a dardoknak.

27 kilométeres menetelés után *Gadhoi*-ba érkezünk, ahol már észrevehetően melegebb lett, habár még 2700 méter magasságban voltunk. *Gadhoi* alatt a csupasz sziklás hegyek fölé messze kinyúló hegycsúcsok tűntek föl a szemhatáron. Ezüst-fényű koronáik között rejtve maradt a leghatalmasabb hegyóriás, a *Nanga-Parbat*, amelynek jeges piramisát (8114 m) oly sokszor bámultam a kasmíri fennsíkokról. Kisebb csúcsokból álló testőrsége — 5500 m-től 7000 m-ig — magában is impozáns látványt nyújt a szemlélőnek.

Aznap délután, *junius 7.-én*, a plató egy domináló pontján emelkedő *bungaló*-ba érkeztem, amelynek hűvös, árnyas védelme jótékonyan felüdített. Alattunk a *szikh*-ek erőssége a kasmíri császári csapatok

egy ütegevel, dél felől meg *Asztór* «főváros» gyümölcsös kertjei és szántóföldjei terültek el szemünk előtt.

Bár *Asztór* mintegy 2350 méter magasságban fekszik a tenger színe fölött, az estefelé támadt vihar nyomasztóvá tette a levegőt. Másnap reggel is felhők takarták a napot, amikor útnak indultunk le az *Indusz* felé. A völgy egyre sivárabbá vált, mentől lejjebb hatoltunk belé.

Alig láttunk valami csekély növényzetet a *Daskin* faluig tett 24 kilométeres útunk folyamán. Ott hírt kaptam J. MANNERS SMITH kapitány megérkezéséről *Dujan*-ba. Találkozni akartam vele s ezért elhatároztam, hogy késedelem nélkül folytatom útamat. 1500 méter magasságra kapaszkodtunk a hánykolódó patak fölé s gyönyörű fenyveserdőn vágunk keresztül, amelyre a leáldozó nap árnyai borultak rá. Öröm volt látni újra zöld mohát és páfránt a tovasurranó erdei víz üde partjain.

Amint kiléptünk a fenyves homályából — megragadó látvány tárult szemünk elé.

Az *Asztór*-völgyet szegélyező hegyek nyílásai között megjelent az *Indusz* szélesen hömpölygő hatalmas víztüköre s túl rajta északon, egymásra tornyosuló hegyláncok egész sorozata. A legtávolabbi hegytömegek sűrű felhőkbe burkolóztak; mégis, mintha a felszálló kavargó ködben ráismertem volna a *Rakipósi*-hegy jeges kúpjának alakjára. «*Indusz-atyát*» úgy köszöntöttem, mint régi barátot. Láttam a gyönyörű folyamat folyásának nem egy nevezetes pontján. Láttam ott, ahol áttöri *Baltisztán* sziklaszurdokait; — ahol leomlik a *Juszufzái* lapályra; — és gyors futását az *Attok* alatti hegyszorosok között: de soha se hatott rám felemelőbben, mint most, amikor váratlanul pillantottam meg ezek között az égigérő szirt-

falak között. Az éjszaka sötétsége szinte észrevétlen hirtelenséggel ereszkedett rá mélyen bevágódó völgyére s a ragyogó látomány tova tűnt hamar. De ekkorra már el is jutottunk aznapi célunkhoz s jól esett pihenőre térnünk a hosszú út után.

Dujan-ban való tartózkodásomat a legkellemesebb módon hosszabbítottam meg. *Junius 9.-én* korán reggel fölkeresett J. MANNERS SMITH kapitány és barátságosan felszólított, hogy töltsen a napot az ő tanyáján. Örömmel fogadtam a kiváló tiszt szíves meghívását. Előre küldve csapatomat, magam egy kis hegyi-ló hátán felkaptattam a hegyoldalra, ahol sátrai lálottak. Kedves hely volt ez nagyon, a lucfenyővel benőtt lejtő egy kiugró magaslatán, mintegy 450 méterre az út fölött. A földet színes virágszőnyeg takarta, vadviolából, nefelejtsből s más hegyi virágokból és a napsugaras tájat egy kis patak zúgása tette még vonzóbb hatásúvá. Mindez a megújuló természet derűs ragyogásában festői képpé olvadt össze a tetőn fenn álló fehér sátrakkal és házigazdám kísérőinek tarka tömegével.

A kapitánynak és nejeének szeretetreméltó társágában gyorsan teltek az órák ezen a gyönyörű helyen. MANNERS SMITH tizenkét év óta volt a vidéknek politikai ügyvivője s jobban ismerte ezeket a hegységeket s különböző fajú lakóit, mint talán bárki más. Annak a jellemzésére, hogy a modern politikai viszonyok hatása alatt minő szorossá vált a kapcsolat az egykor elszigetelt völgyek és a távol Nyugat között: elég felhoznom, hogy a kapitány asztalánál csakúgy olvashattam a legújabb Reuter-táviratokat, mint akár a lahorei kaszinóban. De az európai befolyás diadalmas behatolásának ebbe a messze hegyi világba, még megkapóbb tanúsága volt házigazdám

kedves kis gyermekeinek a jelenléte. Az *angol gyermekek* méltó képviselői voltak ezek a rózsás-arcú kis babák s India határszélén állva valóban úgy tunk föl előttem, mint a civilizációnak és a békének igazi jelképei.

Délután a hegygerinc tetején, pompás kis *marg-on* ittuk meg teánkat. Ebből a magasságból remek képben tárult fel előttünk az Indusz rengeteg víztömege, partfalainak és homokjának egész sivárságával. A távolban látni lehetett, amint a folyam hatalmas völgye aláereszkedik *Csilász* és *Darél* felé. El jön az idő, amikor újra megnyílik ez a természetes útvonal az indiai síkságra s mint hajdanta, meg lehet majd közelíteni az Indusz mentén a *Csilász-tól Amb-ig* terjedő utolsó terra incognitát is.

Reggel, (*junius 10.-én*) elbúcsuztam szívélyes házigazdáimtól s lesiettem *Bundzsi* irányában, hogy elfogjam karavánomat. Lenn, az *Asztór* folyó szorosában, ahol meredek szakadékok és szédületes mélységek között visz tovább az út, nagy mértékben emelkedett a meleg. Izzóan tűzött a nap s ugyancsak örültem, mikor délután egy órakor megérkeztem *Bundzsi-ba*. A szomszédos erődben ott tanyáz még a kasmíri csapatok egy különítménye, habár azóta, hogy az új út megépült, nem használják már az Induszon a révet, amelynek a védelmére kirendeltetett. A *Bundzsiban* töltött forró órákban misem csábított rá, hogy kilépjek az árnyas bungalóból. Kőd gomolygott a völgy felett s megfosztott attól a reményemtől, hogy láthatom a *Nanga-Parbatot*, amelynek óriási kúpja 6700 méterre emelkedik *az Indusz tükre fölé* s uralkodik tiszta időben az egész tájék fölött.

Bundzsiban alig van valami takarmány s ezért nagy nehézségek közt tudtam csak szert tenni egy

lóra, amelyen a legközelebbi állomásra nyargaljak, ahol embereim vártak. Végre is a helybeli *tahszildár* kölcsön adta a lovát, de már alkonyodott, amikor nagysokára útra kelhettem. Magányosan ügettem a homokos lapályon s öreg este érkeztem el az Indusz hatalmas függő hídjához. A felhők mögül előbúvó hold homályos világánál fantasztikus képet nyújtott a folyó mély, sziklás szurdoka. Nehezen haladhatam csak előre a kétes holdfényben s mire a Gilgit-völgybe bekanyarodtam, megeredt az eső és egészen rám sötétedett. A régóta várt menedékházra meg csak nem akadtam reá. Végre is világos lett előttem, hogy elhagyhattam már s nem maradt más választásom, mint vagy folytatni az útamat egyenesen Gilgitbe, vagy visszafordulni, az elmellőzött bungaló megkeresésére. A nagy sötétség miatt az utóbbira szántam rá magamat s végre találtam is egy mellék-ösvényt, amelyen elértem a magányosan álló házat, a fő-úttól csaknem egy kilométernyire. Éjfél tájban jutottam hozzá vacsorámhoz, amivel embereim készen vártak már.

Pari, ahol az éjszakát töltöttem, másnap reggel elhagyatott, szomorúságos helynek bizonyult a folyó homokos partján, amfiteátrum-szerűleg körülvéve vörösesbarna csupasz hegyfalakkal. Úgy 15 kilométeren hasonló tájak közt kanyarogtunk, számos hegynyúlványt kerülve meg, míg csak el nem értük a nagy Gilgit-völgy nyitott térségét. Ott *Minaur* helységében újra megmunkált földekre találtunk. Innen kezdve a balpart alluviális lapályain mindenütt öntözött zöld mezőkben gyönyörködik a szem. Kevéssel odább nyílik észak felől a *Hunza* folyó völgye, s azon túl terülnek el azok a házcsoportok, amelyeket a *Gilgit* névvel foglalnak össze. H. BURDEN kapitány,

a telep orvosa elibém jött s rendkívül vendégszerető módon fogadott. Ezt a szíves-látást bizonyára MANNERS SMITH kapitánynak köszönhettem.

Egész sor kényelmes szobában szállásoltak el s hamar megértettem, hogy a tisztviselők vendégéül kell magamat tekintenem. Vonzó és rokonszenves társaságra találtam bennök. Meglátszott rajtuk mindnyáján, hogy igazán otthon vannak itt ebben a görbe országban s szeretik is szívből hazájokat. Voltak itt helyőrségi tisztek, kormányzósági hivatalnokok, a közmunkák meg az idevaló kórházak vezetésével megbízott tisztviselők, orvosok. E derék és nagyszámú intelligencia minden tagjának igen sok alkalma nyílik a maga hatáskörében a hasznos tevékenységre és értékes tapasztalásokra, ami nyilván a nekik biztosított nagyfokú függetlenségnek köszönhető.

Jó kórházat, külön női kórházat, derék hivatali épületeket, tágas és tiszta bazárt s ugyan szép iskolaházakat találtam Gilgithben. A terraszos lejtőkön épültek, gyönyörű kilátással a völgyre, az európai tisztek kis, de kényelmes bungalói. Ezek között van az újonnan emelt állandó klub-épület csinos könyvtárral.

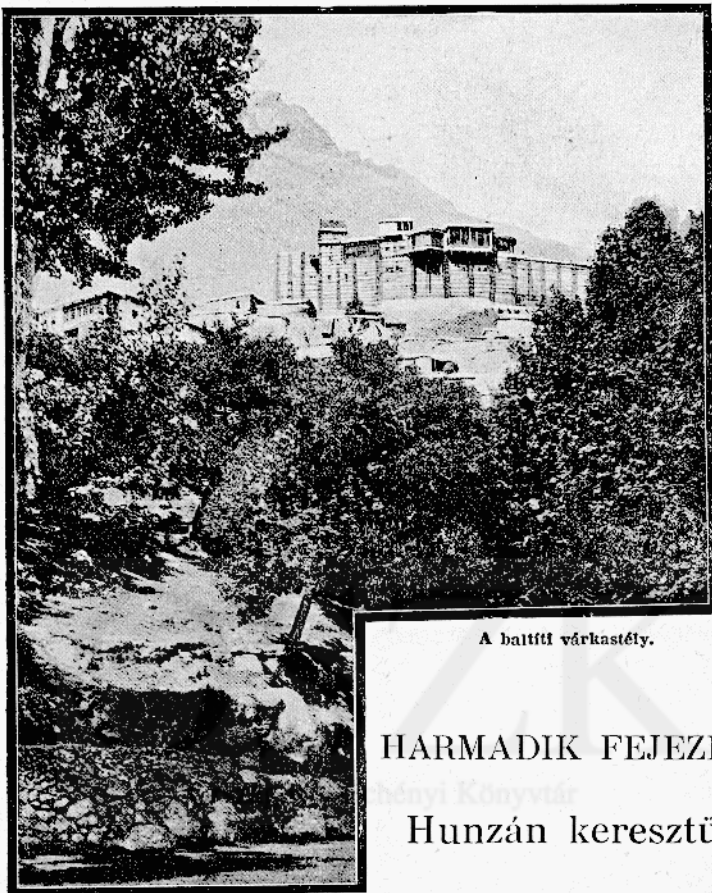
Csak mintegy tizenegy éve volt még akkor annak, hogy új korszak kezdődött Gilgit életében és a régi viszonyoknak mégis alig lehetett már nyomára akadni. Egyedül a szikhek divatja szerint épült favázás erősség emlékeztet azokra az időkre, amikor Gilgit még rabló-zsákmánya volt egy rosszul fizetett, fegyelmetlen katonaságnak, s a művelhető föld legnagyobb része pusztán hevert és a ma békés dardok dühös forradalmárokká ingereltettek.

Úgy terveztem eredetileg, hogy csak egy napig maradok Gilgithben, amit pihenésre s felszerelésem némi kijavítására szántam. De nem egy könnyen

szerezhettem teherhordó állatokat a *Hunzá*-ba való utazásra s tartózkodásomat meg kellett hosszabbítanom három napra. A harmadik napon sikerült pompás állatokat kapnom, amelyekre nyugodtan rábízhattam poggyászunk szállítását. A kolónia minden egyes tagja segítségemre volt, hogy felszerelésem hiányait helyrehozhassam. A raktárakból elláttak ruhákkal, élelmi szerekkkel és sok egyéb szükséges dologgal, W. asszony pedig, ez állomás egyetlen hölgye, jóságosan megajándékozott hajszálakkal szőke hajából, tartalékul a velem volt fototeodolit számára. Hányszor nem emlékeztem vissza erre a kedves áldozatra, amikor félig megdermedt kézzel kellett bánnom a kényes műszerrel a szél-söpörte hegytetőkön!

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A baltiti várkastély.

HARMADIK FEJEZET.

Hunzán keresztül.

Jóleső emlékekkel telve hagytam el Gilgitet, az angol-indiai határszélnek ezt a legvégső őrállomását. Aznap június 15.-én Nómál-ig jutottunk, a Hunzában eredő folyó kopár völgyében fekvő zöld oázisig. A megelőző napok felhős-ködös időjárása lehűtötte a levegőt s egészen kellemessé vált az utazás felfelé a völgyön, az 1891.-i kis hadjárat óta alaposan megjavított útvonalon.

Nómaltól kezdve mélyen bevágott szurdokokon kanyarog a keskeny ösvény, helyenkint függőleges sziklafalak között. Zeg-zugos vonalban kapaszkodik át a kinyúló hegygerinczen, nem ritkán a sziklába

épített folyosók segítségével. A következő nap *Csalt*-ban állapotunk meg, a Gilgit-kerület határfalujában. Ezen a helyen erősen kiszélesedik a völgy s hirtelen kanyarodással kelet felé fordul. Egy század katonaság állomásozik itt, amelynek a parancsnoka alighogy megérkeztünk, látogatásomra sietett. Hosszasan elbeszélgettünk Gilgit húsz-harminc év előtti multjáról, az akkori nehéz viszonyokról. Szó esett a többi közt bizonyos szanszkrit vezényszavakról is, amelyek RANBIR SZING maharadzsa idejéből maradtak fenn s még ma is használatnak.

17.-én erőltetett menetben egyenesen a Hunza-völgy közepébe szándékoztam előnyomulni, hogy ott a teherhordó állatokat hátra hagyjam s embereket fogadjak föl útam hátramaradó szakaszára, fel a *Tagdumbás Pámír*-ra. *Csalt* elhagyása után az út egy pompás függő hidon átcsap a folyó balpartjára. A híd kötelei táviró sodronyból valók, amint azt a kasmíri út valamennyi nagyobb szabású hidjánál látjuk. Az építésnek ezt a módját AYLMER műszaki ezredes próbálta ki legelőször ezeken a vidékeken és mindenütt kitűnően bevált.

Megkerülve egy hosszan kinyúló sarkantyút, amely a folyam-meder nagy elhajlását okozza, előtűntek egész fenségökben a *Rakipósi*-hegy jégtől csillogó csúcsai. Amíg a hegyet délről és nyugatról szegélyező völgyekben utaztam, köd takarta előlem, de most gyönyörű tiszta napot kaptam s az északi oldalról nagyszerű képét élveztem a kék égbe rajzolódó jegeshavas hegytömegeknek. A *Rakipósi*, a maga 7800 méteres magasságával valósággal uralkodik a felső Hunza-völgy tájain. Naphosszat gyönyörködtem abban a remek-szép látványban, amely csak nagyritkán tűnt el rövid időre a havasról aláereszkedő hegynyúlványok

mögött. Közöttük mélyen bevágódó haránt völgyek húzódnak, amelyek a Rakipósi jégárai által táplált patakok vizét vezetik le a főfolyóba. A magasabb lejtők örökös hava bő nedvességet szolgáltat, s üdévé varázsolja nem csupán a völgy megművelt terraszeit, hanem a kopár sziklafalak fölött magasan feltörekvő zöld hegyoldalakat, fenyveseket és buja legelőket is. A hegytömegek hátát szalagokban borítják a felsőbb részeiken ragyogóan fehér, de alant görgetegektől szürkellő jégárok, amelyeknek nyelve csaknem a hosszanti völgy színéig nyúlik alá, kerekszámban 2000 méterre a tenger tükre fölé.

Nem messze Csalttól, *Nilt* faluban léptem először *Nagir* területére. Ez a hely volt a színtere annak a nevezetes ütközetnek, amely 1891-ben *Hunza* és *Nagir* sorsát eldöntötte. Az együttesen *Kandzsút* néven ismert két hegyi államocska, a völgy jobb- és baloldalán, mindezideig sikerrel védte meg függetlenségét a *dógrák* ellenében. Nem csoda, hogy a kandzsúti nép, amely a hegyei között oly szűk területre volt szorítva s élelmét is csak szűkösen szerezhette meg, veszedelmes szomszédnak bizonyult. Hunza törzsfőinek, vagy *mir*-jeinek állandó jövedelmi forrásként szolgáltak a lejjebb fekvő völgyekbe rendezett rabló-támadások. A vakmerő kandzsútiak pusztító lecsapásait rettegve emlegették a karavánok mindenütt a Pámi-rokon és a Karakórum felé vezető kereskedelmi úton. Többnyire a *Musztág* oldalain húzódó jégáron keresztül törtek be ezek a rabló-hordák a baltisztáni völgyek közé. Jól emlékezem még azokra az otromba bástya-tornyokra, amelyeket a *Braldo*-völgybe tett kirándulásom alkalmával láttam tizenegy évvel azelőtt a *Biáfo* jégár kapujánál — világos tanubizonyoságként arra, hogy még azon a rettenetes

vidéken is védekezni kellett a Hunzából jövő támadások ellen.

Mindez gyökeresen megváltozott azzal a remekül sikerült kis hadjáratral, amely éppen *Nilt*-ben kezdődött és fejeztetett be.

Mi sem bizonyítja jobban a győzők politikai okosságát és tapintatát, mint az a barátságos érzület, amelylyel a völgy lakossága a viszályról emlékezik. Ennek a magyarázata bizonyára abban az óvatosságban keresendő, hogy szigorúan kerültek az angolok minden beavatkozást a népnek és uralkodóinak szokásaiba. Még azt a kis helyőrséget is visszahívták, amely néhány éven át a völgy középső részén állomásozott. Az angol politikai tiszt, aki a hunzai és nagiri főnökök ellenőrzésével volt megbízva, odahagyta állomását. Semmi más látható nyoma nem volt ott a hódításnak, csak egy jól megépített út s rajta teljes biztonság az utazónak. Jóllehet a derék hegylakók csekélyszámú népességének keményebben kell küzködni, mint valaha, hogy fenntarthassa magát ezek között a sziklás, jeges szurdokok között — a rabló-expedíciók korszaka lejárt.

*Nilt*től kezdve jól művelt platókon vitt tovább az út, több helyütt mély mederben zúgó gleccserpatakok által megszakítva. Mindenfelé gyümölcsfa-ligetek láthatók; a szeder éppen akkoriban érett. Rendkívül festői falvakat hagyunk el, durva kőfalakkal és lőréses toronyokkal körülvéve. Fekvésük, leginkább a folyó felé meredeken lebukó magaslatokon, a plató legszélén, arra vall, hogy építésükkor a védelemre és a biztonságra ügyeltek elsősorban.

Míg a völgy *nagiri* oldalán egymást érik a mosolygó helységek, a völgy másik oldala, amely *Hunzához* tartozik, merő sziklás pusztaság. Ezt a különbséget

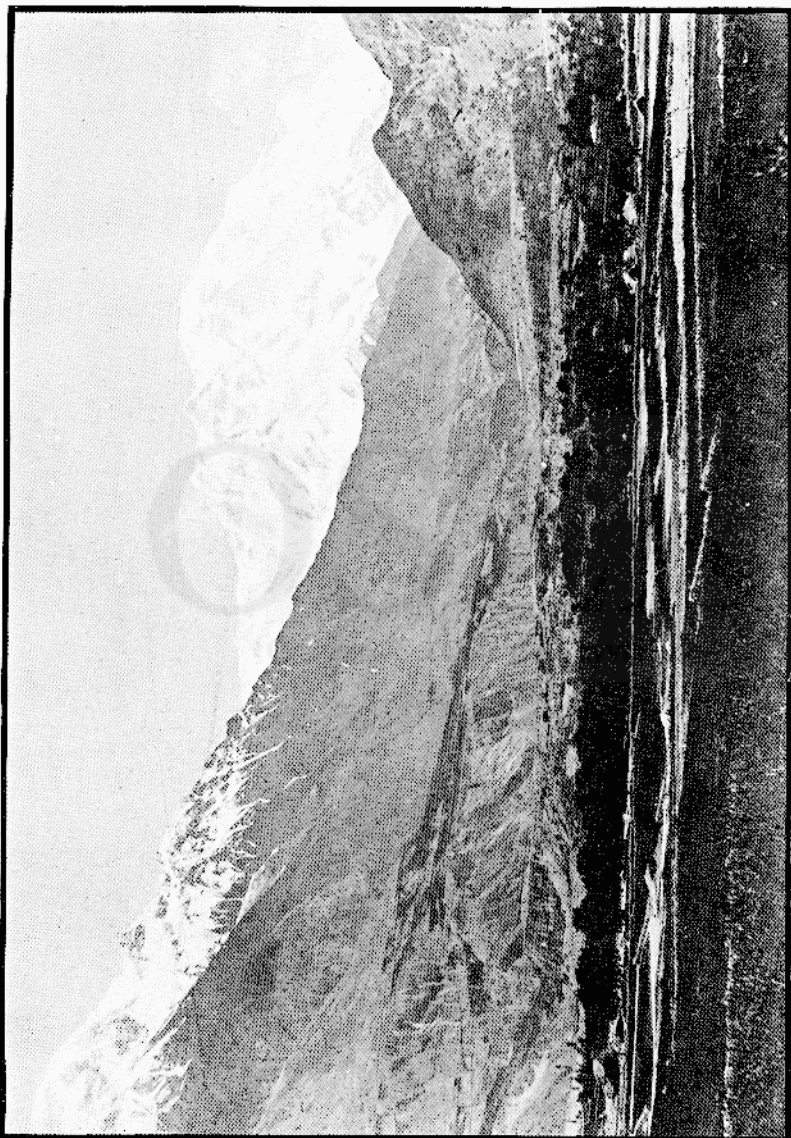
az magyarázza, hogy a Rakipósi amazt sokkal bővebben látja el a víz áldásával.

A *nagiri* nép és a *dard* típus között nincsen észrevehető eltérés. Legjobban Gilgit nyelve, a *sína* terjedt el közöttük, de megértik a *buriseszkit* is, a hunzaiak nyelvjárását. Ez az utóbbi nem áll rokonságban sem az *indiai*, sem az *iráni* nyelvcsaláddal. Szavainak a származása nem vág össze a török dialektusokkal, de közel jár a *vurski* nyelvhez, amit *Jaszin* északi völgyeiben beszélnek. Azt, hogy miképpen került ide ez a kis néptörzs, amely a *hunzai* nyelvet használja, aligha deríti ki valaha a történelem. De fennmaradása, délről a dardok, északról meg az iráni és török fajú népek között, határozottan országuk különálló, elzárt voltára vezetendő vissza. Érdekes a *hindosztáni* nyelv gyors terjedése ezen a területen, az utóbbi években — pusztán az ott állomásozó néhány száz főnyi katona révén. Ez megfejtí az arab és perzsa szavak hirtelen szétterjedését a mohammedán előnyomulás vonalán, mindenütt Ázsiában.

Hegyről le, hegynek föl vezetett az út tovább, s mintha nem tudtunk volna végére járni annak a 42 kilométeres távolságnak, ami Csaltot *Aliábád*-tól elválasztja. *Tasszót** megerősített falu alatt egy merész hídön átkeltünk a folyó sziklás medre fölött s kopár szirtlejtők és rémitő omladékok között vándoroltunk tovább. A folyó tükrétől mindkét parton 1500—1800 méter magasra felnyúló sziklafalak, a háttérben a Rakipósi jégpáncéljával, olyan bűvös képpé formálódnak, amely megszégyenítené GUSTAVE DORÉ festményeit.

Estére kelve tágas plató nyílt meg előttem s csakhamar — de már jó sötéttel — elértem *Aliábád*

* Szótagolva ejtendő Tas-szót-nak.

A RAKIPÓSI ALIÁBÁRBÓL.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

községét, ahol éjszakára megszállottam. Itt, egy kis erősség közelében ráakadtam a politikai tiszt házára. A házigazda, P. J. MILES kapitány, szabadságon volt, de szolgálai tudták, miképp lássanak el egy megkésett *száhibot* igazán pompás vendégszeretettel.

Amikor reggel felébredtem, páratlanul nagyszerű látvány üdvözölt. A *Rakipósi*, innen, északkelet felől nézve még megragadóbb fenséggel emelte a magasba jég- és hó koronáját. Északon nála alig kisebb csúcsok meredeztek a völgy felett, keleten pedig feltűnt a távolban az a heglánczolat, amelynek mentén vándorolni fogok. Az erőltetett menetekkel megnyert két napot most arra fordítottam, hogy poggyászomat gyalogszállításra széjjel osszam s hátralékos levelezésemet elintézzem. Igaz, hogy Hunza nem dicsekedhet rendszeres postahivatallal, de minden második nap futár jár Gilgitbe s jónak láttam, hosszú utazásomra való tekintettel, ezt az utolsó szabályszerű összeköttetést felhasználni.

Mindjárt az első reggelen megjelent nálam a *mir vezír*-je. Megnyugtató, hogy már minden intézkedést megtett a további útra. HUMÁJUN vezír nem kis személyiség volt Hunza államban, ő lévén származási jogon a mir fő-fő tanácsadója és végrehajtó tisztje. Magas, jól megtermett, ötven év körüli férfi, tekintélyes szakállal, feltűnő külsővel, fél-európai viseletben, amit bizonytalán modern gondolkodásának jeléül választott. Másképpen lehetett ez régebben, mikoriban a kandzsúti fosztogatásokat vezette. Csillogó szemekkel beszélt nekem ezekről az expedíciókról.

Érdekes felvilágosításokat kaptam tőle a *Mennyei birodalom*-mal való viszonyokról. Hunza elfoglalt bizonyos völgyeket — köztük a *Járkand*-ba ömlő *Oprang* patak völgyét — s alighanem ezeknek a *Khínai-Tur-*

kesztán-hoz tartozó területeknek az elhódításában rejlik az ok, miért küldözgettek továbbra is ajándékokat *Kasgár*-ba, még az angol fennhatóság megszilárdulása után is. Hunza ezzel szemben ugyanis élvezte a kínaiak viszontajándékait, amelyek jelentékenyen fölülmúlták az övéket. Valósággal megsarcolta ez a kis állam a kínaiakat, akik kénytelen-kelletlen fizettek, hogy a rabló támadások ellen biztosítsák területeiket, *Szarikol* és a *Karakórum* között. Megtudtam a vezirtől, hogy egész tömeg okiratot vittek el 1891-ben *Szimlá*-ba a mir *baltíti* székhelyéről. Érdekes világot vetnének ezek a perzsa és török fordítású kínai irások a kínai diplomacia hivatalos érintkezésének a formájára a kandzsúti törzsfőkkel.

Habár az angol fennhatóság Hunzában kézzelfogható valóság — nem úgy, mint a kínaiak hiszik, — azt mégis anyagi erőszak nélkül tartják ott fenn. Az *Aliábád* nyílt térségén épült erősségben csak a környékbeli falvakból toborzott 180 főnyi helyőrség állomásozik. És mégis kifogástalan szolgálatot teljesített ez a helybeli csapat a *csitráli* hadjáratban. Aminthogy ma is kitűnő eszköze a közigazgatásnak.

A következő napon meglátogatott maga a *mir*, MOHAMMAD NÁZIM, akit az 1891.-i okkupáció után iktattak be. Mintegy harmincöt évesnek látszott s nyílt férfias arcán szilárdság és intelligencia tükröződött. Perzsául folytatott beszélgetésünk természetesen inkább a kis állam régi viszonyai körül forgott, mintsem a reformok körül, amelyekben egyébként erélyes embernek mondják. De szokatlan érdeklődést mutatott a nyugati haladások iránt is, s ez elég meglepő bizonyára egy oly család leszármazottjától, amelynek az életében olyan nagy szerepet játszottak a gyilkosságok, egészen a legújabb nemzedékig. Ez a rendkívül gyorsan vég-

bement tökéletes átalakulás megkapó bizonyosága a *pax britannica* sikereinek.

A Pámíron már megfordult két Hunza-beli katonát megfogadtam vezetőkül, hogy kísérem el *Szaríkol*-ig. A mir MOHAMMAD RAFI-t, testőrségének a parancsnokát rendelte mellém, hogy a teher-szállítás dolgában intézkedjék. Ez azután olyan jól buzgólkodott, hogy hatvan gyalog-emberből álló egész kis csapatot szervezett. Az így felszaporodott karaván ugyancsak harciansan festett, amikor június 20.-án reggel felszedtük sátorfánkat.

Első nap rövid útat tettünk, *Baltit*-ba, Hunza főhelyére, amely egyttal a mir székvárosa is. Lépcsőzetes földek és gyümölcsösök között, magaslaton emelkedik a baltíti várkastély, tekintélyes hatást keltve magas falaival és tornyaival. Mélyen alatta a domboldalon, sűrűn egymás mellett sorakoznak Hunza fővárosának kőházai. Derüs képet nyújtott a póló-tér szelíd zöld pázsitja, a csinar-fák lombjainak árnyékában. Ennek az aljában épült az új szállóház, amelybe betértem. A völgy másik oldalán gyönyörű kilátás esett a *Szumair*-jégárra és amögött egy jeges hegykúp tündöklő fehér koronájára. Késő délután meglátogattam a mirt s szemügyre vehettem közelebbről a Hunza-uralkodók réges-régi rezidenciáját. Úgy beszél, hogy az alépitmény hatalmas szilárd falait *baltí* munkások építették, akik egy *baltí* hercegnő vezetése alatt kerültek el erre a helyre, amely tőlük kapta nevét. A várkastély lapos tetejéről, ahol a mir nagyszámú kíséretével tartózkodott, felséges kilátás nyílik messze el a Hunza-völgyön át. Később egy pavillonszerű új épületben szolgálták fel a teát, s onnan is ugyanazt a gyönyörű tájképet élveztem. Bár kétségtelen izléssel összeválogatott európai buto-

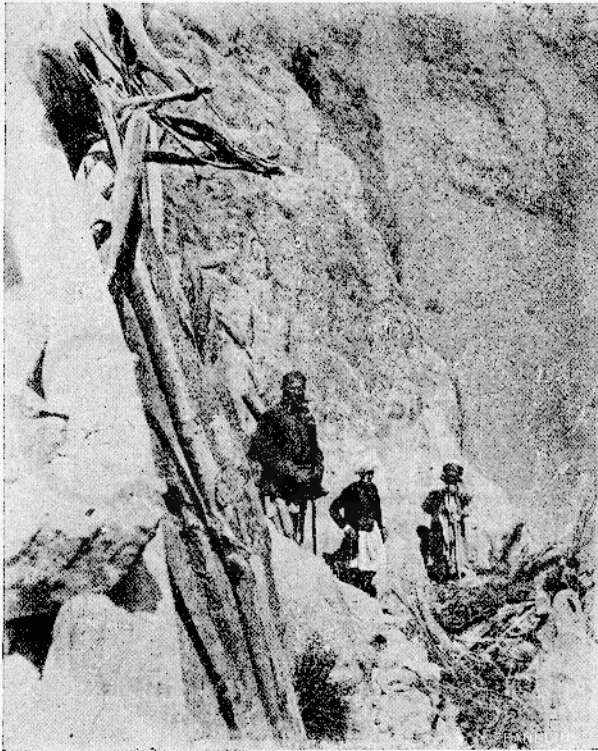
rokra is találtam itt, szembetűnő volt mégis a közép-ázsiai kézmű-ipar termékeinek túlsúlya.

Június 21.-én — a térkép szerint — nem kellett messzire hatolnunk, de a szerzett értesülések alapján el voltam készülve az út nehézségeire. A megerősített festői fekvésű *Allit* helységen túl csakhamar összeszűkül a völgy s teljességgel kopár, vad szirttek szurdokában haladunk tovább. A kanyargó keskeny ösvény hol közel visz a megdagadt folyóhoz, hol meg magasan föléje emelkedik. *Mohammadábád* falucska, Baltittól mintegy 10 kilométerre, kis alluviális platón épült. De a gyalogút mélyen alatta, a folyó homokos medrében vezet. Ez valóban a legkényelmesebb útja a völgynek, de lovakkal csak téli alacsony vízálláskor járható. Az utas gyakorta kénytelen átkelni a folyón, ami lehetlenné válik, mihelyt a hegyekben olvadni kezd a hó.

Átmászva egy magas hegynyúlványon, régi óriási földesuszamlás törmelékei közt kellett bukdácsolnunk, míg ismét alászállhattunk a folyóparton. Ott azután *Atábád*-nál felütöttük tanyánkat. Szomorúságos, kiellen volt ez a hely, köröskörül merőben terméketlen sziklás magaslatokkal. Mintegy félszáz évvel ezelőtt, úgy mondják, az omláskor leszakadt tömegek az egész völgyet eltorlaszolták, *Atábádtól* fölfelé pedig nagy tó keletkezett. A Hunza-folyó fekete homokját vastagon felkavarta a szél. Étél-ital homokos lett tőle — mintha ízelítő akart volna lenni ez a khotani sivatagból. A nyomasztó elhagyatottság közepette kétszeres örömet szerzett a *dák* futár, aki az éjszaka beálltával meg hozta a nehezen várt hazai postát.

Másnap előnyomulásunk rendkívül fáradságos volt. Alig indultunk el fölfelé a folyón, hegyfokokhoz érkeztünk, amelyeknek szirtjei szinte függőlegesen buknak alá a vízbe. Az ösvény felkuszik a szirtfalak oldalán.

A meredekebb helyeken sziklahasadékokba erősített faágak, valóságos létrák segélyével kapaszkodunk felfelé. Néhol azzal van megkönnyítve a mászás ezeken a *rafik*-okon, hogy a keskeny sziklaélek föléjük alkalmazott kőlapokkal kiszélesítették. Hol éles zeg-zúgok-

Rafik Atábád felett.

ban kanyarognak a rafikok a szédületes mélység fölött, hol meg létra módra támaszkodnak neki a sziklás hegyoldalnak. Egyetlen ballépés végzetessé válna. Állatokkal ez az út teljességgel járhatatlan; az emberek is alig bírják terhüket cipelni. «*Jolcsi bég*»-et is, kis terrier-kutyámat, nem egy helyütt ölbe kellett fognunk.

A csupaszh kősziklák kopár szürkeségében csak imitt-amott zöldellik egy cserje, olyan helyeken, ahol apró víz-erek csörgedeznek lefelé a hasadozott meredélyeken. Hat órai küzdelmes mászás után megkönynyebbülve pillantottuk meg újra a kitarult völgyet magunk előtt s két órával később *Gulmit* nevű helységben állapodott meg karavánunk.

Gulmit-nál a Hunza-völgynek abba a részébe jutottunk bele, amelyet *Kis-Guhjál* néven ismernek. Nevét az itt lakó *vakhí* néptől kapta, amely az Amu-darjámelléki *Vakhán*-ból, másképp *Guhjál*-ból vándorolt be ide. Könnyű volt felismerni az eltérő fajjellegét mindjárt azoknak a hatalmas termetű szép embereknek a társaságán, akik, mint a falu főbbjei, fogadtak, jókora darabon elibém jöve üdvözlésemre. Ünnepeyes menetben azután egy kis kertbe vezettek s ott pompás barackfák alatt felütöttem tanyámat. Örömöm telt benne, hogy hallhatom végre a *vakhán* nyelvet, amely mint az egykori *kelet-iráni* nyelv származéka, már nagyon régen fölkellette érdeklődésemet. Különösnek tetszett, hogy itt, ezek között, a magas hegyek között érintettem először az ősi *Irán* nyelvhatárát. Ez a körülmény emlékeztetett rá, hogy a *Pámír*-on, amely felé útban valék, nemcsak nagy földrajzi ellentétek, hanem egész nyelvesaládok és fajok érintkeznek egymással. A *Kilik*-hágó közelében van az a pont, ahol az *Amu-darjá*, *Indusz*- és *Járkand*-folyók vizgyűjtő medencéi találkoznak; és tudjuk, hogy a legrégebb történeti időktől fogva *Irán*, *India* és *Turkesztán* uralkodó népfajai lakták ezeket a területeket.

Mindössze vagy ezeren lehettek ezek a *vakhí*-k. Szép növésű, a hunzaiaknál szálasabb termetű nép, nemes metszésű arccal, értelmes tekintettel. Különösen szépnek találtam a vérbeli irániakat jellegző sas-

orrukat s pompás arcszínüket. Többen közülök tudtak perzsául s beszédbe is elegyedtem velük. Ki tudná megmondani, miképp engedhette a sokkal harciasabb hunzai nép ennek a békeszerető fajnak a letelepedését?

Másnap reggel késősen indultunk, de hamar és könnyű szerrel érkeztünk meg *Pászu*-ba. Közvetlenül utunk végpontja előtt szembe kerültünk a hatalmas, kőgörgöttegekkel borított *Pászu*-jégárral, amely egy 7600 méteres, Aliábádból és Baltítból is látható nagy hegy lejtőin ered. Áthatoltunk egy óriási oldal-morénán, amely arra mutatott, hogy egy régebbi korszakban jóval tovább mozdult a jégár.

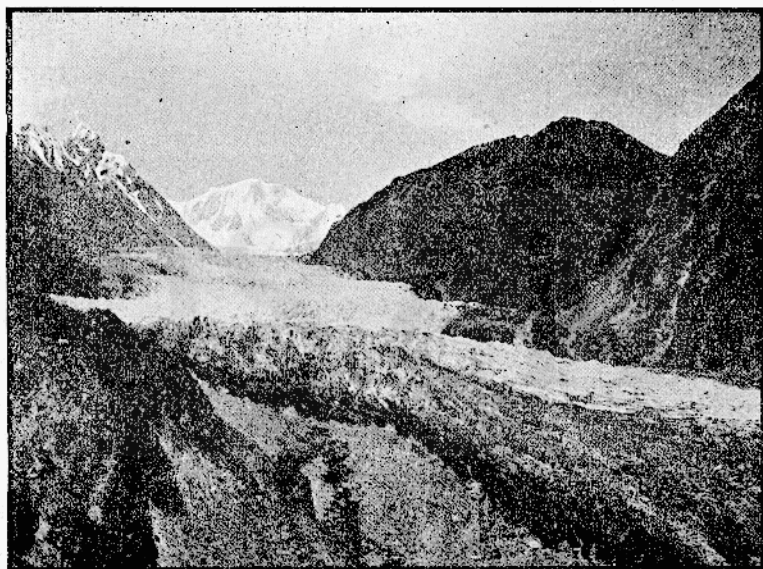
A gleccser alján fekvő kis falu zöld mezőivel és kertjeivel, jóleső ellentétet nyújt a köröskörül sivár táj közepett. Az elszórtan épült lakóházak között egy kis gyümölcsösben vidám tanyát ütöttünk, 2400 méter magasságban a tenger színe fölött. A szántóföldek szélein nyiladozó virágok tavaszias hangulatot keltek.

Június 24.-én legelőbb is a 38 kilométer hosszú *Batur*-jégárhoz hatoltunk. Ez óriási jégtömegével egészen betölt egy nagy északnyugati oldalvölgyet s ellentétben a másik jégárral, lenyúlik a folyómederbe. Felszínét nagy tömeg törmelék vonja be és ennek a vastag sziklapáncélnak köszönhető, hogy aránylag könnyen átkelhetünk rajta. Mindamellet egy órába tellett, míg keresztül küzdöttem magamat a harmadfél kilométer széles jégár túlsó oldalára s teherhordó embereim még sokkal lassabban haladtak előre a sikamlós talajon.

A *Batur*-gleccser fölött kopár, omladékos sziklafalak közt folytatódik a völgy s hat órai fárasztó menet után értem el a legközelebbi emberlakta helyet, *Khaibar* falucskát, egy keskeny oldalvölgy tor-

kolatánál szétterülő törmelék-kúpon. Oly aprók itt a megmunkált táblák, hogy valóságos csoda, miként képesek eltartani a mindössze is csak hat házikó lakóit.

Khaibar-ból *Miszgar*-ba azt az utat választottam, amelyik a folyó jobb partján vezet, *Khudábád*-on keresztül. Fárasztó útban vonult tovább a karaván, leomlott kövekkel teleszórt lejtőkön s felhalmozott törmelékúton. Ott, ahol kelet felé a *Simsál*-völgybe

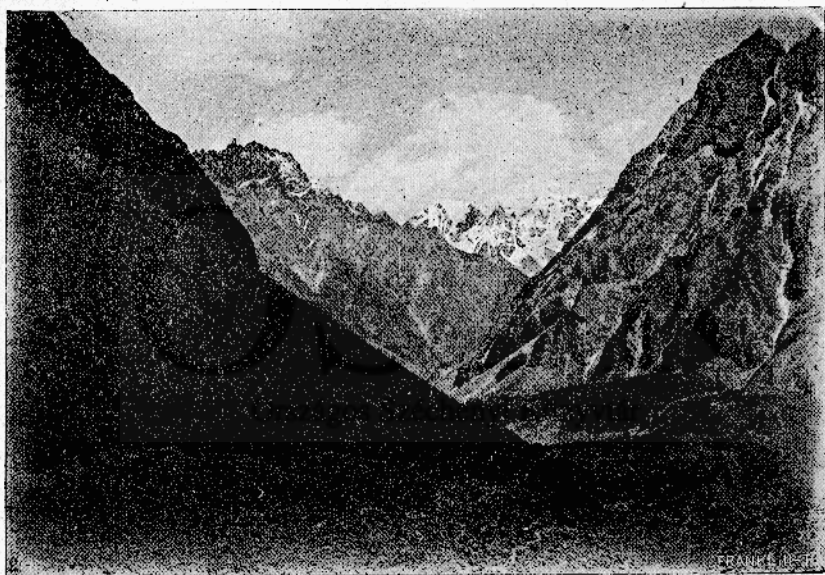

A Datur-jégár délkétet felől.

ágazik egy út, az ösvény egy, a szokásos módon alkalmazott hosszú *rafik* segítségével bukik alá egy majdnem függőleges sziklaoromról.

Nem messze innen, nagy meglepetésemre talákoztam a hunzai vezír futárjával, aki *Táskurgán*-ban járt, hogy jelezze ott közeledő megérkezésemet. Ez az ember egy héttel előbb, 18.-án reggel indult el Hunzából s most a *munsi* válaszával visszatérőben volt már, alaposan megterhelve mindenféle árúciókkal.

amiket a maga szakállára hozott eladás céljából. Egy hét leforgása alatt több mint 450 kilométert tett meg olyan utakon, amelyeknek a nehézségéről fogalmat nyújthatnak a magam tapasztalásai. Az ilyenféle rekordok megmagyarázzák, miképp kalandozhattak be a kandzsúti rablócsapatok olyan messze földeket s könnyű mozgásuk folytán miképp térhettek vissza rendszeren megtorlatlanul.

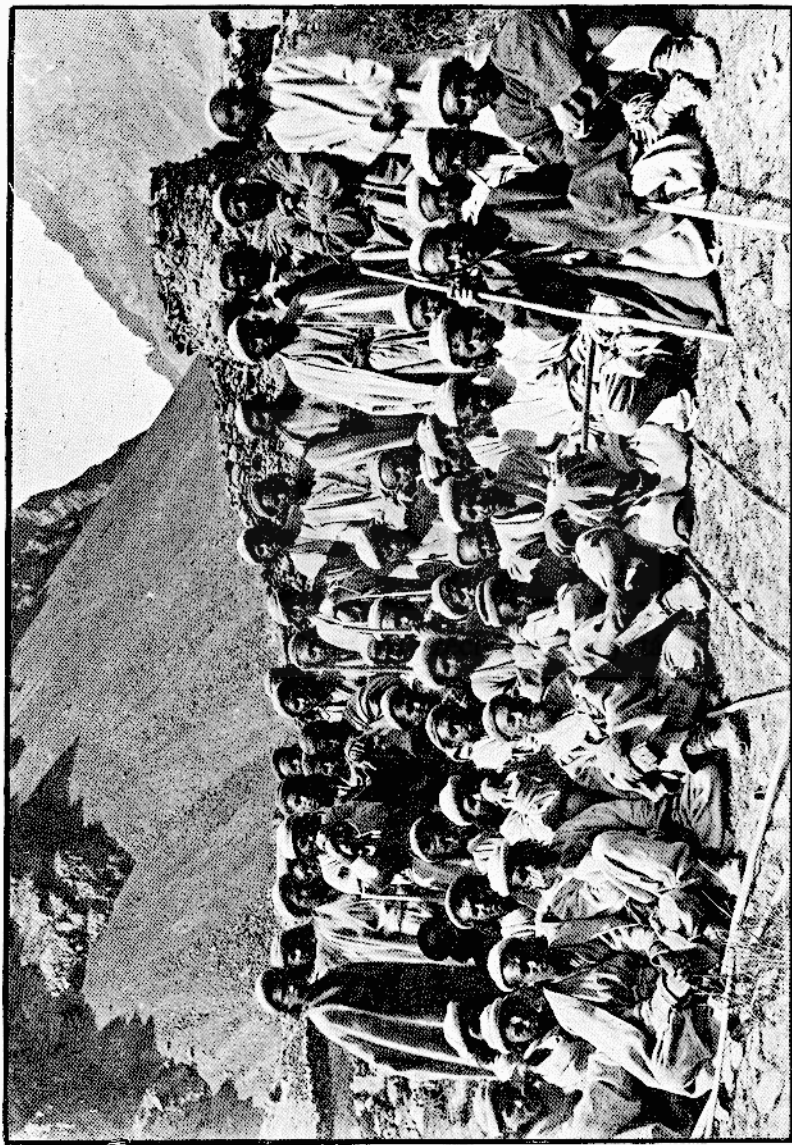
A Hunza-völgy Khatbar alatt.

Khudábád-ban, egy nyolc házból álló kis telepen töltöttük el az éjszakát. A *vakhí*-k földjéről ismét *hunzai* nyelvterületre jutottam. Emlékezetes marad előttem, hogy a nyelveknek micsoda roppant tarkasága élénkítette akkor tanyánkat. *Törökül* érintkeztem szolgálaimmal, *perzsául* a *vakhí* vezetőkkel és az értelmesebb falubeliekkel. A málhaszállító kísérőim részint *vakhí*, részint pedig *buriseszki* nyelven beszéltek. A *sínák dard* nyelv járását ADZSAB KHÁN *radzsá*

képviselte, a *punjál*-i hegyi törzsfők egy rokona, akit MANNERS SMITH kapitány bocsátott rendelkezésemre. Geometerem és DZSASZVANT SZING, a *radzspat* szakács, *hindosztáni* nyelven beszélgettek egymással. Ebben a látszólagos kavarodásban is simán mentek a dolgok, mert mindenki sejtett valami keveset a többiek nyelvéből.

A *Khudábád*-tól *Miszgar*-ig való hegymászást úgy írták le előttem, mint egész utunk legrosszabb szakaszát. Szerencsére sekélyes volt a jégárak vizéből táplálkozó *Csaparszun* folyó s könnyen átlábolhattunk rajta június 26.-án jókor reggel, mindjárt *Khudábád* fölött. Ezzel nagy kerülőtől menekedtünk meg s nem kellett igénybe venni a kötélhidat. De az ezután következő kapaszkodók a fővölgyben felülmúlták legkeservesebb tapasztalásainkat. Hol egymásra halmozott sziklák tetejére kellett felkúsznunk, hol meg még küzdelmesebben ereszkednünk alá a folyómederbe. Számptalan helyen újra csak *rafik*-okon másztunk föl egy-egy szirttetőre, néhol száz méter magasba a víz színe fölé. A megelőző öt nap alatt annyira hozzátörődtem mégis az illetén akadályokhoz, hogy alig éreztem kimerültséget, mikor végére jutottunk a nehézségeknek s kitágult előttünk a völgy. Azon a tájon volt ez, ahol a *Khundzseráb*-patak szurdokának a torkolatát elértük.

A sziklák és zuhogók zordon kietlensége után nagy gyönyörűséget szereztek szemeimnek a miszgar-i mosolygó zöld mezők. Ezek egy száz méter magas tágas platón terültek el s bőven öntöztettek egy kristálytisza vizű patakából, amely kelet felől tör elő sziklás szurdokok közül. A fiatal köles- és *riska*-vetések, meg a szétszórt lakóházak között sikerült találnom egy meg nem művelt kis területet, amely éppen

A MISZGARBAN ELBOCSÁTOTT KANDZSÚTI HEGYLAJÁKOK.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

elég volt rá, hogy felállítsam rajta sátram. Igazi öröm volt újra puha pázsiton táborozni. Közel volt ide egy helyi szentnek, PIR AKTÁS száhibnak a sírhelye, sok apró zászlóval diszítve, amelyek vígan lobogtak a szélben, akárcsak valami buddha szentély tájékán, Szikkimben vagy Ladákban. Az előbbi tanya-helyek rideg elzártasága után jól esett a szabad kilátás a széles völgyön át. Messze-messze északnyugaton odalátszott a havas hegygerinc, amelyről már az *Amu-darjá* felé folynak a vizek. Éreztem, hogy közel a *Pámír*!

Miszgar-ban elbocsátottam a marcona hegylakókat, akik annyi megpróbáltatás közepette a legkisebb sérülés nélkül hurcolták poggyászukat. *Június 27.-én* így friss szállítóerővel keltem útra. Főleg lovakból állott ez, mert innen kezdve minden időben járható az út megterhelt állatokkal is.

Tópkháná-ban, ahol egy félig rombadőlt őrtoronyra bukkantunk, szembe találtunk egy vidámképű *szarikoli* legényt. Egész megjelenése és felszerelése azonnal elárulta, hogy *khínai* területről érkezett. A *Mintaka*-hágón elhelyezett kínai *karaul* (őrállomás) katonái közül való volt s onnan küldték elém. A *Mennyei birodalom* régi típusu katonaságánál mindenfelé látható hosszú kanócos puskát hordotta. Pirosposzgás fiatal fickó volt. Fején prémes süveget viselt, testén vastag *csogasz*-okat, vagyis kabátokat; lábai hatalmas csizmákba bujtatva. Biztosított róla, hogy *jak*-ok és lovak készen várnak rám. Mindenképpen igyekezett magát a hátralévő út folyamán hasznosítani, olyan szolgálatkészen, akárcsak valamelyik hunzai katonám.

Úgy látszik, a határvonallal nem sokat törődnek az itt élő vakhí pásztorok, akik a határon innen és túl

laknak. Mikor 20 kilométeres út után *Murkusi*-ba érkeztem, ahol a *Kilik* és a *Mintaka* hágó felé vivő utak elágaznak, egy csoport festői viseletű vakhí várt reám. Ezek már a határon túlról jöttek ide. A hágó innenső oldalán legeltették jakjaikat, mert itt jobb legelőre találtak. Élvezettel szemléltem a tagbaszakadt férfiakat *járkandi* készítésű ruházatukban, amely a szívárvány minden színében tündökölt. *Kirgiz* népviseletükkel kedves ellentét nyújtottak szépmetszésű *iráni* vonásaik s szinte európaias arcszínük. Tanyámat lent a folyóparton egy csenevész nyírfaedőben ütöttem fel ezen a napon. Ebben a 3650 méteres magasságban aránylag nem volt nagy a hideg; reggel hat órakor $+8.3^{\circ}$ -ot mutatott a hőmérő.

Június 28.-án négy órai menetelés után elértük a *Sirin-maidán* (tejes síkság) elnevezésű legelőt a *Kilik*-hágó lábánál. Itt már jelentékenyen leszállott a hőmérsék. A nap eltűnt a könnyű felhők mögött s a hegyszoros felől metsző szél kerekedett. Jól fogott, hogy az idáig nélkülözött prémes bundámba belebújhattam.

Valamennyi *guhjál*-i teherszállítót s a hunzai katonákat is elbocsátottam. Roppantul élveztem a tanyámon végbement változást. MOHAMMAD JUSZUF, a *szaríkol*-i törzsfő és hozzátartozói megérkeztek a jakokkal, amelyekre podgyászunkat átraktuk. Öröm volt látni őket s beszélgetésbe eredni velük. Egészen kifogástalanul tudtak törökül s igen közlékenyek voltak. Közöttük éreztem igazán, hogy kijutottam Indiából.

NEGYEDIK FEJEZET.

A Tagdumbás Pámiron.

Amikor, június 29.-én, útnak indítottam karavánomat a *Kilik*-hágón keresztül, fehér dér vonta be a földet s a szorosból jövő erek jórészt befagytak már. Nem indulhattunk nyolc óra előtt, mert soká bajlódunk a jakok terhelésével. De megvolt legalább az az elégtételünk, hogy a kimerítő gyaloglások után most a jakokon nyargalhattunk. Egy óra hosszat mély folyómederben haladtunk fölfelé északi irányban. Ott kitérült a vidék s megpillantottuk a hóval fedett sík vízválasztót. Keletről hatalmas hegyágazatok szegélyezik a hágót. A legmagasabb közülök eléri a 6000 métert. Nyugaton egy valamivel alacsonyabb láncolatnak a főcsúcsa jelzi azt a pontot, ahol az *Amu-darjá*, az *Indusz* és a *Járkand* folyók vízterületei találkoznak.

A *Kilik*-hágó teteje mintegy 800 méter széles síkot alkot. Ezen a területen nem volt könnyű pontosan kijelölni a vízválasztók érintkezését. Amidőn annyira-mennyire megállapítottam, a magasságmérő számára vizet forraltam. Keserves egy foglalatosság volt az a fagyosan fuvó szélben. Mire leolvashattam az eredményt, amely *4800 méternek* felelt meg, havazni kezdett. Felhőkbe burkolva sötétlett északon az orosz Pámírok határvonalán elnyúló lánchegység.

Nem volt valami kellemes dolog a lágy hóban lefelé nyargalni, kiteve a metsző szélfúvásnak. De a jakok valóságos hóékéknak bizonyultak és két órai ereszkedés után a *Tagdumbás Pámír* síkján, *Köktörök*-ben volt a karaván. Ez a török név *kék sziklakövet* jelent.

Impozáns lovasmenet fogadott. A MACARTNEY parancsnoksága alatt álló táskurgáni politikai *munsi*, SER MOHAMMAD jött elém állomáshelyéről s példáját követték a *saríhóli* bégek, akik szintén vártak érkezésemre. A finom-külsejű Ser Mohammad úgy mutatta be magát, mint a *lahorei Keleti kollégium* régi tanítványát. Annak az iskolának a szolgálatában hosszú éveket töltöttem azelőtt. — Megtett jóelőre minden szükséges intézkedést a Táskurgánba való utazásra. Alig érkeztem meg a Tagdumbásra, kegyetlen szél kerekedett s a 4250 méteres magasságban havat hozott magával.

Junius 30.-án vidám napfényre ébredtem. Reggel hat órakor árnyékban $+2.8^{\circ}$ -ot jelzett a hőmérő, de a csendes időben ez szinte kellemes melegnek tűnt föl. Köröskörül éles tisztasággal rajzolódtak az égbe a hegyek hősüvegei. Rendkívül kedvező alkalom kínálkozott a mérési felvételekre, amelyeket itt kellett megkezdenünk. Már nyolc órakor útban voltam a geometerrel a *Khusbél* hegy felé, amely egyik felvételi állomásunkul szolgált. Ez a hegygerinc a Kiliktől keletre húzódó láncról száll alá a völgy felé s különálló fekvésénél fogva messze terjedő kilátást nyújt a *Tagdumbás* felső részére. A jakok hátán csaknem a tetejéig feljutottunk, egészen 5130 méterre a tenger fölött. Ez igen számottevő előny munkálatainkra nézve. Bebizonyult, hogy a jakok ügyes felhasználása ezeken a vidékeken a hegymászás ne-

hézségeit nagy mértékben el fogja oszlatni. RÁM SZING mérő-asztala mellett foglalatoskodott, magam a BRIDGES-LEE-féle *forteodolittal* végeztem legelső munkámat. Ez a kitűnő műszer most tartotta első próbáját Belső-Ázsiában. Délben újra feltámadt a szél, ami úgy látszik rendes jelenség ebben az időszakban és azok között a légköri viszonyok között. Délután hat órákor jól esett sátrunkba visszatérni.

Nem állhattam ellent a kísértésnek, hogy fel ne keressem a *Vakhdzsír*-hágót, amely nem messze innen az *Amu-darjá* és a *Járkand* folyó vízgyűjtőinek a választója. Időt nem vesztettem evvel a kirándulással, mert RÁM SZING-nek úgylis két napra volt szüksége, hogy munkáját befejezze. Aztán meg örökösen nyomta volna a lelkemet, ha elmulasztom a *Vakhi*-völgy legfelső szakaszának és annak a jégárnak a megtekintését, amelyről CURZON lord mutatta ki először, hogy abban van az *Amu-darjá* igazi forrásvize. Hátrahagyva tehát minden fölösleges poggyászt Kők-törökben, magam néhány emberrel *julius elsején* reggel megindultam a *Vakhdzsír*-hágó felé. A némiképp még száraz talajnak a legutolsó darabján, körülbelül 4650 méter magasságban állítottam fel sátram. Feljebb hó feküdt a völgyfenéken, vagy víz-áztatta volt a föld, ahol éppen elolvadt a hó. A metsző élű fagyos fürgetegben nagyon fájlaltuk a tüzelő hiányát.

Másnap reggelre kitisztult s nehézség nélkül feljutottunk másfél óra alatt a vízvásztóra. Hogy hol van ez, világosan mutatták az olvadó hóból támadó kis víz-erek, amelyek más-más irányban futottak alá a magasból. Hipszométerem ott 4940 méter tengerszin feletti magasságot jelzett. Észak felől tiszta-jegű gleccser fehérlett közelünkben. A hágóról való

leszállás közben *afgán* területet érintettünk, de ebben az ünnepélyes hegyi magányban valóban nagyon mellékes dolog lehetett, hogy van-e erre az *emir* ő felségétől engedélyem.

Felkapaszzkodtam vagy 250 méter magasra a hegyoldalon s remek kilátásban gyönyörködtem. Előttem feküdt a völgy, amely az *Ab-i-pandzsa* vizét vezeti le. Tisztán látszottak a jégárak is, amelyekből legfőképpen erednek. A fototeodolittal felvettem az egész megragadó panorámát. Semmi kétség, hogy CURZON lord joggal helyezte ide a nagy folyó eredetét.

A völgyet beszegő magas hegysorok elzárják a kilátást messzebb nyugat felé, *Vakhán* és *Badaksán* irányában. Mégis ritka és örömteljes érzés volt tudnom, hogy ott álltam végre annak a távol vidéknek a keleti küszöbén, amely magába foglalja *Baktriát*¹ és a felső *Oxusz*²-völgyet. Mily különös varázserővel birtak rám ezek a földek gyermekkorom óta! Mint vágytam volna követni az Oxusz vizének folyását további pályáján! Fájt megválnom ettől az elbűvölő magánytól.

Az est árnyai szálltak le a völgyre, amikor visszafelé vettem utamat és egészen besötétedett, mire tanyámhoz visszaérkeztem. Nagy öröömre ott találtam a várva-várt hazai postát. A figyelmes hunzai vezír küldte külön futárral, át a Kiliken. Vele érkezett egy csomó Reuter-távirat; ezeket elolvasás után *Kasgár*-ba kellett továbbítanom MACARTNEY részére. Sajátságos érzéssel olvastam belőlük a legujabb híreket azokról az eseményekről, amelyek alig egy héttel előbb a messze Keleten fekvő kínai fővárost forron-

¹ Ma : Balkh.

² Amu-darjá.

gásba hozták: a pékingi követség elleni merényletről és a tien-cini ütközetről.

Julius 3.-án újra úton voltam egész karavánommal, lefelé a széles, füves völgyön, *Tigharman-szu* irányában.

Ott két kirgiz *ak-ui* (fehér nemez-sátor) mellett táboroztam, amelyeket MOHAMMAD JUSZUF népe állított volt fel, amikor nyáron át itt legeltette juh- és jaknyájait. A következő reggelen megjelent KARAKÁS

Kirgiz sátrak a Tigharman-szu partján.

bég, *szarikoli* főnök, hogy elkísérjen messzebb le a völgybe. Közeledtünk a *Mintaka*-hágó északi lábánál lévő állomáshoz, mikor vezetőm jelentést kapott egy «orosz tiszt»-tól, aki éppen akkor érkezett meg az ör-állomásra észak felől, a *Pajik*-hágón keresztül. Némi kíváncsisággal siettem eléje, mert nem hallottam arról, hogy ilyenféle látogatót vártak volna. F.* hadnagy

* WILHELM FILCHNER főhadnagy, aki azóta újabb utazást is tett Ázsiában a Hoang-ho forrás-vidékére. (*Das Rätsel des Mantschu*; Berlin, 1907.)

volt, fiatal bajor gyalogsági-tiszt. Az orosz vasut végállomásáról, *Fargháná*-ból utazott erre s *Gilgit*-en keresztül szándékozott Indiába. Sejtelve sem volt arról, hogy az indiai kormány különös engedélye nélkül a hunzai úton nem járhat európai utazó. Meglepte az is, hogy milyen hosszadalmas az út Kasmírba. Látva, hogy a szabadságából nem futná, lemondott tervéről s elhatározta, hogy Kasgárba megy. Elfogadta meghívásomat, hogy csatlakozzék hozzánk s elkísért *Szarik-dzsilgá*-ba, aznapi útam végpontjára.

Útközben s később asztal mellett sok érdekes dolgot beszélt el fiatal vendégem az orosz Pámírokon tett tíz napos lovaglásáról.* Ilyen rövid idő alatt persze nem volt módjában beható megfigyeléseket tennie, de az elért eredmény így is méltánylást érdemel. Felszereléssel és élelemmel alig látta el jobban magát, mintha néhány-napos kirándulásra ment volna valahova a Bajor-Alpok közé. Csakhamar kénytelen volt vastag prémes bundát vásárolni egy kirgiztól. A pámíri orosz őrállomás erődjét kivéve mindenütt a kirgizek vendégszeretetére volt utalva. Ezek közt nehezen tudta megértetni magát s így testi szükségleteit bizony csak szegényesen elégíthette ki. Két lova ilyenformán majd hogy áldozatul nem esett a kimerítő utazások alatt. Másrészt meg valóban alig volt szüksége arra a két forgó-pisztolyra, amit magánál hordott. Mert csakugyan, ha nincsenek is svejci szabásu fogadók a Pámír vidékén, a közbiztonság semmivel se áll alatta annak, amivel az Alpok dicsekedhetnek.

Julius 5.-én együtt nyargaltunk le *Ghudzsakbai*-ba

* Könyvben is megjelent: *Ein Ritt über den Pamir* (1903) címen.

(a régi térképeken *Udzsadbhai*), ahol kitágul a völgy s északnak fordul. A mindkét oldalon égbe nyúló hókoronázta hegyláncok s a völgy kibővült térsége szemmel láthatólag megfejtí elöttünk, miért tartották a *Tagdumbás*-t régi idő óta nagy fontosságú természetes átjárónak a «világ teteje» fölött. Itt útitársam elbúcsúzott, hogy sietve menjen tovább *Táskurgán*-ba. Elláttuk minden szükségessel, hogy kényelmesen eljuthasson Kasgárba. SER MOHAMMAD-nak szóló ajánló levelet adtam át neki és az gondoskodott számára állatokról, továbbá útlevelelről, a helybeli kínai parancsnok kezéből.

Julius 6.-án Ghudzszakbai-ból legelőbb is egy széles alluviális platón keresztül vitt az út. Ez a plató a Khundzseráb-hágón eredő patak völgyén kilométerekre terjed fölfelé s ahol eléri a *Tagdumbás-darját*, legyező módjára kitárul. Nagyon hasonlít a Kasmír-völgyre jellemző *karéva* platókhoz. Nyolc kilométert tettem meg ezen a kopár síkságon. *Dafdár*-ban egy sor *ak-ui* közelében, festői vakhí és kirgiz csoportokat találtam. Emezek a folyón túl fekvő *Píszlang*-telepről valók voltak. Nem messze *Dafdártól* ráakadtam a földmivelés első nyomaira. Az itt elszórtan fekvő apró szántóföldeken a szegényes zab- és árpatermesítés bizonyosan nehéz küzdelembe kerül. Mégis jóleső örömmel láttam újra az állandó lakosság eme tanujeleit. Csak mintegy tíz éve vált lehetővé a letelepedés; amióta a kandzsútiak fosztogatásai megszűntek.

Szokatlan érzés fogott el, mikor ismét szeliden lejtő mosolygó hegyoldal mentén nyargaltam. Az oldalvölgyekből víz-erek csörgedeztek elő. A pázsitot tarka virágerdő ékesítette, betöltve a levegőt édes illatával. A rét zöld gyepén pihenőt tartottam. Verő-

fényes szép nyári nap volt s képzeletem messze szállott el, a magyar puszták délibábos térségeire! Köröskörül lovak legelésztek, láthatón élvezve szabadságukat és a bujanövésü pompás legelőt. Elnézegettem szórakozva ide-oda való lusta, boldog járásukat.

A hegyek fölött könnyű felhők függtek. Délután megpillantottam a *Musztág-Ata*, «a jéghegyek atyjá»-nak tündöklő hótömegeit. Havas koronáját messze emelte a többi hegyek fölé.

Másnap reggel korán útra keltünk. Ösztönzött *Táskurgán* közelsége s az ott remélt mindenféle kényelem. A *Musztág-Ata* a távolból is csodásan éles körvonalakkal metszette bele alakját a tiszta égbe. Alig ügettünk néhány kilométerre a köves térségen, hallgatag táskurgáni vezetőm, *RASID BÉG* megmutatott a kezével egy messze-messze fehérlő foltot, amely aznapi menetünk célja: a *táskurgáni* erősség volt.

Akár e ragyogó tájkép köröskörül, akár az ezen hellyel társult történelmi vonatkozások okozták — engem *Táskurgán* falainak a látása megindított. Útam jelentős szakaszának a befejezését jelentette ez s belépésemet arra a földre, amelyen kutatásaimat fogom végezni.

Nagy kerülőt kellett tennem, hogy keresztül gázolhassak a megáradt folyón, ott, ahol több ágra szakad. Az átkelés elég küzdelemmel járt a nyeregig érő sebes vízben, de végre is szerencsésen átjutottam. A poggyászt ráhagyva az átlábolásban segédkező falusi főemberek gondjára, magam elvágattam a buja réteken át az erőd felé.

SER MOHAMMAD egy kényelmes *jürt* * (sátor) mel-

* Többnyire *jurt* (jurta) néven szerepel az irodalomban.

lett várt reám. Örvedetes ujság volt, hogy *Szarikol* khinai ambánja nem gördített semmi nehézséget a Musztág-Atától nyugatnak tervezett utazásom elé. Kevésbbé örvedetes dolog volt, hogy MACARTNEY *dákja* a folyó jobbpartján haladt Gilgitbe s következésképp elkerült bennünket. Azonban sikerült helyrehozni ezt a kellemetlenséget. Szorgalmas írásnak szenteltem az estét és külön lovas futárt szalasztottam utána, hogy postámat továbbítsa. Utol is érte a dák küldöncöt, mielőtt odahagyta volna a helyet, ahol első éjszakáját töltötte.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

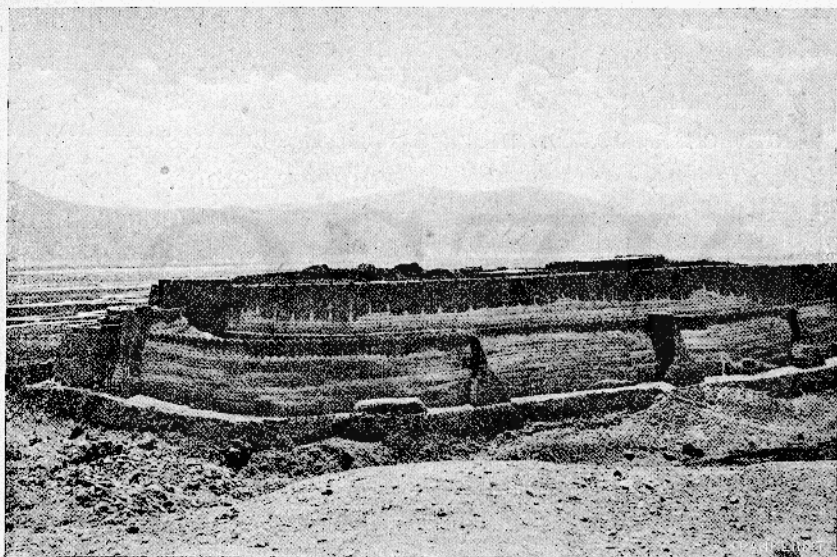
ÖTÖDIK FEJEZET.

Szarikolban.

Táskurgánban nemcsak friss készletekről és szállítóerőről kellett gondoskodnom, hanem egyúttal értesüléseket szereznem némely történelmi és régészeti kérdésre vonatkozólag. Kétséget nem szenved, hogy *Táskurgán*, a *Szarikól* hegyvidék főhelye, rendkívül régi időkben keletkezhetett. Jelentősége visszanyúl azokba a régi századokba, amikor a klasszikus Nyugat kereskedői itt cserélték ki áruikat az egykori Khína termékeiért. Táskurgánt, a «kőtornyot» (bástyát) már PTOLEMAIOSZ, sőt ő előtte TÍRUSZI MARINUSZ, a nagy geográfus, úgy ismerte, mint *Szeriké*, vagyis a *Khínai birodalom* legszélső nyugati határán fekvő kereskedő-várost. Maga a természet jelölte ki nemcsak ennek a vidéknek igazi középpontjául, hanem mint a cserekereskedésre legalkalmasabb helyet is azon az ősrégi és egykor fontos útvonalon, amely Belső-Ázsia nagy területeit összekapcsolja a távol Nyugattal és Kelettel. Itt fut össze a Pámírt átszelő két legjobb közlekedési vonal is. Az egyik a *Tagdumbás*-völgy, amely egyenesen az *Amu-darjá* felső szakaszához vezet, a másik meg a *Naiza-tás*-hágón, az *Akszu*-völgyön és a nagy *Pámír*-on keresztül visz *Signán*-ba és *Badaksán*-ba.

Táskurgánban az elégtétel bizonyos érzetével gondoltam rá, hogy ismét JUAN-ČSANG, a nagy kínai zarándok nyomaiban járok, mint annyiszor, amikor Buddhának szentelt helyeket kerestem föl Indiában.

Ő Kr. u. 649 körül utazott Badaksánból Kothanba a *Kie-pan-to* kerületen keresztül. Ezt SIR HENRY YULE azonosítja a mai *Szaríkol*-lal. A kínai leírás a régi fővárosról és környékéről teljesen összevág a táskur-

A kínai erőd Táskurgán város romjain.

gáni maradványokkal. A város romja, amelyen épült az új kínai erősség, «magas sziklás tetőn nyugszik és mögötte folyik el a *Sita* folyó», (vagyis a *Járkand* folyó *tagdumbás*-i ága, keleten): pontosan úgy, ahogy a zarándok leírja.

Az erődítményen kívül minden pusztá és elhagyott. A kőből épült lakóházakat, amelyeknek a romjai ott láthatók az erősség körül, elhagyta a szántóvető nép. Mióta béke költözött Szaríkolba, új falvak

támadtak a megművelt földek közelében s az erődítmény környéke kihalt. Amikor 1895-ben a földrengés a legtöbb házat rombadöntötte, nem volt már szükség rá, hogy újra fölépítsék azokat. A városnak és az erősségnek a korát nem lehet biztosan meghatározni, mert régibb földrengésektől sokat szenvedtek és ismételten újra épültek. Annyi bizonyos, hogy sokkal régebbi időből valók, mint állapotuk után itélnők.

Hogy ezt kimutathassam s helyes véleményt alkotthassak a romokról, amelyek közt volt egy *sztúpa* is, szükségessé vált a hely pontos fölmérése. Ehhez a művelethez bizonyos diplomatikus óvatossággal foghattam csak hozzá, mert a kínai parancsnok, vagy alárendeltjei, félreérthették volna célomat. SER MOHAMMAD helyi tapasztalatai megkönnyítették a dolgomat. Egészen esetlegesen sétáltunk oda Rám Szinggel s azután megvártuk, míg az egész helyőrség pihe-nőre tért. Amíg vígan haladt a munka, az ügyes diplomata meglátogatta az ambánt s utazásomra vonatkozó mindenféle részletek elbeszélésével teljesen elvonta a figyelmét.

Az itt állomásozó katonák békés kertészeknek és jámbor resteknek tüntek föl előttem. Némelyikük ott lődörgött tanyánk körül, hogy kíváncsiságát kielégítse. Sem perzsául, sem törökül vagy vakhí nyelven nem lehetett velök beszédbe elegyedni. A *munsi* — Ser Mohammad — állítása szerint alig van közöttük egy is, még a tiszteket se véve ki, aki elsajátított volna valami keveset a körülöttük beszélt nyelvekből. Ilyen körülmények közt, kivált, ha hozzá vesszük, mily csekély katonai erő áll rendelkezésre, valóban csodálnunk kell a kínai adminisztráció által megteremtett rendet. Ebben az irányban elért sikereiket bizonyára annak a bölcs elrendezésnek kell tulajdonítanunk, hogy

az összes belső ügyek vezetését meghagyták a helyi főnökök kezében. Az adózás könnyű és a nép elégedett. Az efféle dolgokból tanuljuk méltányolni azt az ősrégi kultúrát és politikai okosságot, amely ilyen eredményeket képes fölmutatni a közigazgatás terén még a mai súlyos zavarok idejében is.

Az ambán beteg volt, el kellett halasztanom látogatásomat. Ehelyett nálam tisztelegtek az összes méltóságok, élükön KARÍM béggel, a szarikoli főnökkel. A bégektől sokat megtudtam a vidék régebbi viszonyairól s a keverék népesség származásáról. Sok volt bennük a vakhí, perzsa és török fajokból.

SER MOHAMMAD roppantul igyekezett volna megmagyarázni a népnek, hogy én nem vagyok *hakím*. Mindhiába, látogatóim egyre-másra kérték tőlem az orvosságot. Jó lélekkel persze mitse adhattam nekik, ami használjon. Egyik valami hozzátartozója számára kért gyógyszert, akinek öregségére a látása kezdett homályosodni. A másiknak a fia szenvedett kezdődő bélpoklosságban. Egy ártatlan fajta *tabloid*-szert rendeltem nekik, de látva, hogy ez nem hatásos, szóbeli *orvosi* tanácsokat is osztogattam, előírva, hogy micsoda diétát tartsanak. A varázslatokat kétségkívül még többre becsülték volna.

Két napi tartózkodás után, *julius 10.-én* hagytuk el a várost. Barátságtalan vidékeken kellett keresztül utaznunk. SER MOHAMMAD okos előrelátással minden házat átkutatott tojásért és sikerült is szerezni vagy hatvan darabot SZADAK ÁKHÚN számára. Ezzel a bevásárlással szemmeláthatólag kimerültek a helybeli források. Indulásom előtt, roppant mentegetőzések közt nagyon nyájasan megkértek, hogy küldjek el az ambánnak hat darabot ezekből a drága tojásokból, minthogy égető szükség van rá, hogy belőlük

orvosságot készítsenek! Boldog voltam persze, hogy lekötelezhettem ezt a kiváló méltóságot.

Vagy öt kilométert tehettem a folyó balpartján fekvő megerősített faluig, *Tiznaf*-ig. Nem sokkal lejjebb keletnek fordul a *Tagdumbás* folyó s keskeny szurdokká szűkül össze, abban törve utat magának a délnak húzódó hegyláncon keresztül.

Köröskörül a zordon, sötét hegyeken nyoma sincs növényzetnek, de a folyóparti lapály zöld mezői és rétjei kedves ellentétül szolgálnak.

A téli utat, amely a *Tagarma-szu* mentén vezet, elzárta előlünk a víz. Észak-nyugatnak kellett fordulnunk, hogy átkeljünk a *Sus-* vagy *Kum-* (*daván*) hágón. Ez azon a hegyháton visz bennünket keresztül, amely a *Tagarma-szu* és a vele egyesülő *Tagdumbás* folyó alkotta szögletbe ereszkedik alá. Az utóbbi folyó a *Musztág-Ata* nyugati lejtőiről ered. A *Kum-daván*, vagyis *homokos hágó*, alig 3600 méter a tenger fölött, mégis messze terjedő kilátás nyílik róla a *Táskurgán-völgyön* át, déli irányban. Azon túl félig felhőbe burkolódzó havas hegycsúcsok csillámlanak elő — India legvégső határszélén. Északon élesen emelkedett ki a környező völgyek közül a jégpáncélba öltözött *Musztág-Ata*. Ez a hatalmas, jégárrakkal borított hegytömeg innen a távolból nem volt összemérhető nagyszerűségben és festőiségben a *Nanga-Parbat*-tal, a *Godwin-Austen*-hegygyel, vagy a *Rakipósi*-val, de még kevésbé a szikkimi *Kincsandzsanga* fenséges arányaival. Ezt leginkább az okozhatja, hogy a *Musztág-Ata* legmagasabb kúpjának viszonylagos magassága a *Tagarma* széles hullámos síkja felett nem több 4200 méternél. És talán az is, hogy nem olyan félelmetesen meredek, mint amazok és az örökös hó határa nem nyúlik rajta lejjebb 5000 méternél.

A hullámzó tágas lapály és a Pámír felé azt szégyelző alacsonynak tetsző hegláncok láttára alig hittem el, hogy alpi világban vagyok. Mindezidáig rengeteg hegyek és jégárak között, meg tátongó hegyszakadékokban utaztunk és most egy egészen másfajta hegyi tájra jutottunk. Megvallom, kissé alárendeltnek tűnt ez fel előttem azok után a látványok után, amelyek elpusztíthatatlanul bevésődtek emlékezetembe Kasmír és a Tagdumbás között. Leszállottunk a Tagarma öntözött mezőire, amelyeken fiatal zab- és árpavetések zöldellettek. Szinte valami északi steppén képzeltem volna magamat, ha elem nem tűnik a Musztág-Ata. A síkon elszórtan fehérlő *kirghá*-k ném rontották le ezt a benyomást. A rétek gyenge fűvén jakok legelésztek. *Szafszgósz*-ban, a Tagarmlapály egyik kicsiny kis nyári telepén, ahol éjszákára megszállottunk, bőven kaptunk tejet és pompás tejfölt.

Julius 11.-én reggel enyhe volt a levegő s alig lengedezett a szellő, mikor a füves térségen csendesen ügettem tovább. Nyugat felől oda látszottak a hágók, amelyek már orosz területre vezetnek. *Szárara* falucska mellett, ahol szaríkoliak folytatnak némi földművelést, elhagytunk egy lőréses sárfalakkal körülvett kis khinai őrállomást. Az oda kirendelt «*karaulcsi*» katonák az orosz oldalról való bejárárt védomezik. Majd meg néhány kirgiz *jürt* mellett haladtunk el, amelyekben pásztorok tanyáztak. Dél tájban hideg szél támadt s örültem, mikor a kis telepen alkalmas helyet találtunk a táborozásra. A magasságmérő 3500 méternél nagyobb magasságot jelzett.

Másnap rövid út várt reánk, ezért a reggeli órákat arra fordítottam, hogy RÁM SZING-gel megmásszak egy meredek konglomerát hegyerincet. Ez közvetlen

mellettünk emelkedett keletre, szemben a Karakórum-csúcsokkal. Minden irányban messze elláttunk onnét s a mérőasztallal hasznos munkát végezhattünk.

Tanyánkról észak felé vettük útunkat. Néhány óra alatt *Karaszu*-ba érkeztünk s ott egy kis *karaul* kunyhóiban kényelmesen elszállásoltuk magunkat. A táskurgáni ambán fennhatósága alatt álló eme legutolsó helyőrség éppen három szál emberből állott. Közvetlen délnyugatnak hullámos hajlásokon át vezet az út a *Kulma*-hágóhoz. Ez az út a legkönynyebb valamennyi közül, amely a vízválasztón keresztül az *Akszu*-völgybe visz át. Egy súlyosan megterhelt lovon ülő kirgiz, akivel Karaszu közelében találkoztunk, aznap reggel indult a hágó tulsó oldalán felállított orosz határállomásról.

A Karaszu körül elterülő réteken piros és fehér virágok tarkállottak; máskülönben rideg hatást keltett a táj az alacsony gomolygó sötét felhők miatt. *Julius 13.-án* melegebb lett, mint vártam, de nagy köd volt s eső fenyegetett. Hátrahagytam a geometert, hogy várja be a kedvezőbb időt munkája folytatására, magam pedig, úgy kilenc órakor, útra keltem. A lovak, mintha megérezték volna a rossz időt, makrancoskodtak s megterhelésük roppant bajjal járt. Alig indultunk meg, heves szélroham kerekedett s megeredt rá a jeges-havas eső. Az arcunkba vágó fagyos fergetegben lassan haladtunk előre. Két órai kellemetlen út után, már egészen közel az *Ulugrobát** hágó tetejéhez, kissé elállott az eső. Mindjárt észrevehettük, hogy nem egészen lakatlan ez a sötét hegyvidék. A himalájai marmoták sivító füttyszava hallatszott köröskörül. Kasmírban is gyakorta láttam

* Magas állomás.

őket, a hegyszorosoknak ezeket a barna ruhájú őreit, látható közönyösséggel ülve oduik szájánál.

Még délelőtt felértem a hágóra. Ez voltaképpen csak csekély völgyelet azon a széles transzverzális hegygerincen, amely a *Musztág-Ata* tömegét az úgynevezett *Szaríkoli*-hegylánccal, az orosz Pámírok keleti határszélével összeköti. A 4250 méter magas hágón egy kőrakás jelöli valamelyik szent nyugvóhelyét. Ködös volt a levegő, de azért leláthattam a széles nyitott völgybe, amely *Szubási*-ba és a *Kis Kara-kul* (tó)hoz ereszkedik le. Nem messze haladhattam lefelé a meredek ösvényen, amikor újra megeredt az eső, hóval vegyesen. Nem sok reményem lehetett, hogy szép időt kapok, jobbnak láttam tehát akármilyen küzdelmesen is leszállani a völgyben fekvő kínai állomásig. Szakadó záporban, bőrig ázva értem el *Szubási*-t, «a vizek fejét», ahogyan ezt a helyet nevezik. Néhány roskatag épület, egy csomó sárkunyhó, elhanyagolt kőkerítéssel körülvéve: ebből állott az egész óralomás. A helyőrség létszáma mindössze nyolc emberre rúgott. Parancsnokuk, valami káplár-féle, vendégszereztőleg meghítt szobájába. Bizony meglehetősen nyomoruságos hajlék volt ez. De mégis száraz fedél alá jutottam s a tetőnyílás alatt kellemesen lobogott a tűz. Csakhogy az eső miatt elzárták az egyetlen rést a szabadba s a tűz kegyetlen füstöt árasztott.

A kis helyőrség nem tett rossz hatást. Jól megtermett derék szál emberek voltak s jól-rosszul tudtak törökül is; általában elég értelmeseknek látszóttak. Mikor az eső elállott, lefényképeztem az egész társaságot ünneplő ruhájában.

Kellő időben hírt vittek megérkezésemről KARM SÁH béghez, az Ulug-robáttól északra nyíló völgy kirgiz pásztorainak a főnökéhez. Illőképp sietett is üd-

vözlésekre. Holmimat előre küldtem a főnök kirgháihoz. Az egyiket hamarosan kiürítették és elhelyezték benne szolgálomat. Sátoromat egy száraz homokos helyen ütöttük föl, azon folyóágak egyikének a partján, amelyek a *Szubási-völgy* vizét vezetik le a *Kara-kul*-hoz. Harmadfél kilométerre tanyánktól, észak felé, csillogva jelent meg a tó vizének fényes tüköre.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

HATODIK FEJEZET.

A Musztág-Ata lejtőjén.

Július 14.-én se változott meg az idő. Ezt a napot, minthogy úgy is szükség volt pihenésre, információk szerzésére használtam fel. A Musztág-Ata nyugati lejtőire terveztem kirándulást. Egyúttal kifizettem a szarikoliakat, akik idáig hozták felszerelésünket. Megelőzőleg antropologiai méréseket végeztem rajtuk.

Délután alábbhagyott az eső s KARM SÁH béggel kilovagoltam, hogy felkeressem a *Kis Kara-kul*-t és a szomszédos *Basszik-kul*-t. SVEN HEDIN heteken át tanulmányozta szeretettel és érdeklődéssel ezeket a kicsiny tavakat s az ő részletes leírásaiból* teljesen hű képet nyer az olvasó róluk és a környező vidékekről. A Kara-kul nyugati végén körüllovagolva, jól megfigyelhettem a rendkívüli moréna-gátat, amely a tavat szegélyezi s eredetileg létrehozta. A völgyet északkeleten elzáró magas hegyláncok sűrű felhőkbe burkolóztak. A tó színe fölé ezer méternél magasabbra nyúló sötét hegytömegek nyugat felől, és a végénél húzódó moréna-gátak meg a szürke borongós ég a

* *Ázsia sivatagjain keresztül*. Átdolgozta Thirring Gusztáv (Magyar földrajzi társaság könyvtára).

fejünk felett, szomorú, elhagyatott színezetet adtak a kis tónak. Miután a Musztág-Ata jégárai rejtve maradtak, a leverő hatást nem enyhítette a távolabbi környezet nagyszerűsége. Kihalt, pusztá képet nyújtottak a még kisebb Basszik-kul medencéi is, meg a köztük lévő keskeny térségen vad összevisszaságban szétszórt sziklagátak és görgetegek, régi morénák maradványai. Nyilvánvaló volt, hogy csak a keleten emelkedő havasok pompája varázsolja igazi alpi tájjá ezt a vidéket s teszi széppé a tavak néma környezetét.

Visszatérve a Kara-kul keleti végén, érintettem azt az öblöt, ahol a svéd utazó tanyázott annak idején. Tekintve, hogy mily hosszasan időzött ezen a vidéken és mily közeli érintkezésbe jutott az itt táborozott kirgizekkel, meglepett, hogy mennyire keveset tudtak az idevalók erről a kiváló kutatóról. De a nomád életet élő kirgizek vándorlásaiban megtaláljuk ennek magyarázatát.

Alig léptem be sátramba, leszakadt az eső s hamarjában ugyancsak szép kavarodás kerekedett. Ez a magasabb régiókban havazást jelentett s következőképp kirándulásaimban való késlekedést. *Július 15.-i* naplóm igazolja, mennyire nem csalódtam feltevésemben. Ime néhány feljegyzés belőle:

«Egész éjjel esett és havazott. Ami keveset láthattam a völgyből amikor fölkeltem, az is szürke ködbe borult. Egész nap sátoromban ültem, leveleket és jegyzeteket írva, amelyeknek Táskurgánba kellett jutniok, hogy onnan továbbíttassanak a legközelebbi futár útján Indiába és Európába. Meglátogatott KARM SÁH bég s boldog megvetéssel tekintgetve ki a fergetegre, elüldögélt szépen sátram ernyője alatt. Amit belőle a további utazásra tett előkészületekre vonatkozólag kisedtem, távolról sem volt örvendetes.

A Jambulak-jégárra és a Musztág-Atára még csak adhat jakokat és embereket, — mondá — de a Kasgárba való utazásra nem gondoskodhat állatokról, anélkül, hogy az ambán haragját magára ne vonja. Néhány jakot küldeni legutolsó tanyámra, Karaszuba, Rám Szing poggyászáért: no ez megéppenséggel kockázatos dolog. Így állván a dolgok, visszaküldtem oda a szarikoli béget — aki velem jött volt Táskurgánból — megbízva azzal, hogy Rám Szinget a szükséges szállítóerővel ellássa. Ugyanakkor rávettem Karm Sáh béget, hogy futárt küldjön Bulunkulba, aki az ambánnak megmutassa a táskurgáni kollégájától kapott útlevelemet s hozzon tőle parancsot, hogy kirgiz házigazdáim miképp cselekedjenek.

Délután felszálltak a felhők. A hegyek lejtőit, csaknem a völgy színéig, friss hótakaró fedte. Nem valami biztató kilátás a musztág-atai kirándulásra, amelyet, ha nem akarok elmulasztani, most kell megtennem néhány napon belül. Este meglátogattam a béget sátrában. Úgy látszik, tetszett neki a tisztelgés, mert tüntető szivességgel fogadott. A sátor közepén egy nagy üstben (*kazán*) forrott a tej a tűz fölött. Egyik felesége ügyelt a tűzre s élesztgette törpefenyő (*tereszken*) fájával. Az asszony nem volt éppen fiatal, de kedves arcú s tisztán öltözött.

Míg az étel elkészült, volt időm körülnézni és megvizsgálni ezt a barátságos hajlékot. Kellemes hatást tett, ellentétben a ködös szürke lapállal odakünn. A *jürt* gerendázatból összerótt oldalait és lapos tetejét színes nemezdarabok fedik s ezeket gyapjúból font kötelek tartják szilárdan helyzetükben. A körben futó fal lábánál nemeztakarók göngyölegei és mindenféle télire való ruhák hevernek. Tetszetős színű, szépen mintázott függönyféle választja el a *jürt* egy

kisebb részét. Ez bizonyára a ház hölgyének a birodalma, aki ismét - és - ismét befordul oda, hogy poharakkal s más érdemes dolgokkal térjen vissza. A földet mindenütt nemez- és vastag jakszőr-takarók borítják.

Az én különös kényelememre egy cifra andidzsáni szőnyeget teritettek le az egyik oldalon. A sátor közepén vígan pattogott a tűz. Ugyancsak pompásan ízlett a jó meleg tej, amelyet a ház asszonya szolgált föl kecsesen a párolgó üstből. Nekem porcelláncészében nyújtotta át a tejet, míg a társaság többi tagjai, — vagy tizenketten férfiak, a bég atyafiságából és szomszédságából — fa- és bádognakupákból itták. A tej egyik fő tápláléka a kirgizeknek s az öregek és ifjak arcáról sugárzó egészség mutatja, hogy jó táplálék lehet.

Mielőtt búcsút vettem volna, Karm Sáh bég előhozott egy hatalmas juhot, amit vendégbarátságának és jóindulatának jeléül el kellett fogadnom. Szivesebben vettem volna, ha kisebb, mert akárhányszor tapasztaltam már, hogy a hús keménysége arányos az állat nagyságával. Házigazdámnak azonban külön véleménye volt ezen a ponton. Vigasztalt az a gondolat, hogy embereim fognak örülni az ajándéknak. A kirgiz erősen gyakorlati, szinte kapzsi nép. Ezért el nem mulasztottam biztosítani a béget, hogy az ajándékot értékén felül viszonzni fogom, mielőtt elhagynám a vidéket.

Késő este, amint kényelmesen ültem sátramban, írással elfoglalva, betoppant Karm Sáh bég. Győzelmes arccal jelentette, hogy egy kínai tiszt érkezett Bulunkulból, azzal a parancsal, hogy engem minden szállítóerővel ellássanak. Szemmel láthatólag nagy kő esett le a szívéről. Örültem, hogy ez a kérdés ilyen

szerencsés, gyors megoldást nyert. És egészen természetes dolognak tartottam, mintha másképp nem is történhetett volna.»

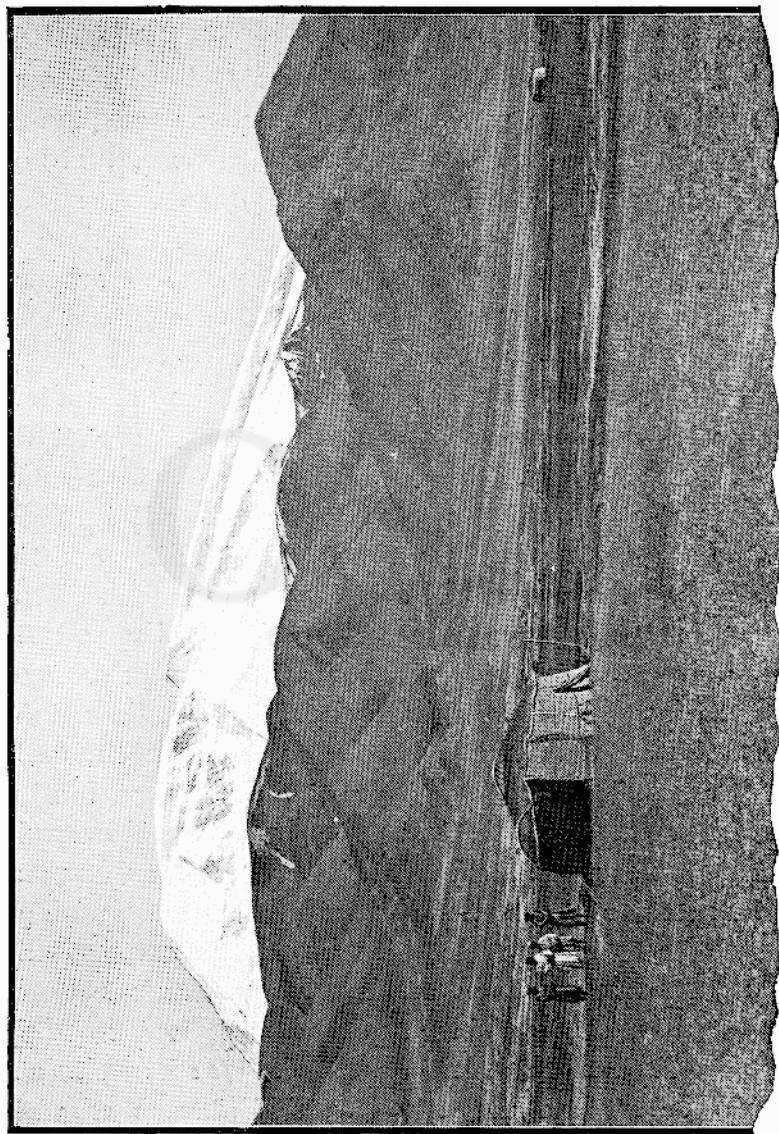
Éjjel végre gyökeresen megváltozott az időjárás. Mikor 16.-án reggel a bég újra meglátogatott az ambán küldöttével és a Szubási állomás parancsnokával, már a szabadban fogadhattam őket. Teát hordattam körül csészékben és poharakban, amikről szolgálaim gondoskodtak — nem tudom, honnan. Biztosítottak róla, hogy akármelyik utat válasszam is Kaszárba, előteremtik a szükséges állatokat.

Világosan leírva előttük, hogy mire van szükségem, elbocsátottam látogatóimat s útra keltem a *Karakir*-hegy irányában, keletre a tótól. Az, központi fekvésénél fogva alkalmas állomásnak ígérkezett a fototeodolit-felvételekre. A jakok hátán elég könnyen felkaptattunk a gerincre, de ott, fagyos szélben, ami át meg átjárta testünket, soká kellett várakozni, amíg a felhők széjjeloszlottak. Akkor aztán egymásután tűntek elő északon és keleten a hókoronázta hegycsúcsok és a jégárak fehér szalagjai. Délután három órára sikerült felvennünk az egész körképet. Ekkor történt, hogy dermedt ujjaimmal helyre akarva igazítani valami hibát, elszakítottam a kényes műszer kamarájának egyik kereszthajszálát. De, hála W. asszony szivességének, aki Gilgitben megajándékozott néhány finom hajszállal, nem volt nehéz a bajt helyrehoznom.

Leszálláskor kegyetlen hideg uralkodott s annál jobban esett a sátor cnyhe melegsége, amit a londoni sajtolt szénnel fűtött *Klondyke and Arctic* kályhácska árasztott köröttünk. Kellemes volt eldolgozgatni benne éjfélig is, írva leveleimet, amelyek távol barátainak vittek rólam hírt.

Július 17.-én remek szép reggelre ébredtem. Tan-nyám felett ott meredezett égnek a Musztág-Ata óriási hegytömege. Az előző napokban sok késedelmet szenvedett Rám Szing munkája. Míg ő azt pótolja, magam idővesztés nélkül megvalósíthatom tervezett kirándulásomat a hegy magasabb lejtőire. KARM SÁH bég csordájából elláttam magamat tíz jakkál, amik engem ötödmagammal és a különválogatott nélkülözhetetlen poggyászt voltak hivatva szállítani. A hátra-maradó holmit pesávári török szolgám, MIRZÁ gondjaira bíztam, akinek ügyis nagy szüksége volt a pihenésre. Vele hagytam Jolesi béget is.

SZADAK ÁKHÚN, kasgári szolgám és három hunzai és punjáli kísérőm társaságában délben indultunk. Gyönyörű, tiszta időnk volt. A levegő enyhe és csendes, tele a virágok és a fű illatával. Élvezet volt nyargalni a völgy alján, gazdag réteken keresztül. Magunk mögött hagyva Szubási őrállomást, bekenyárodunk abba a völgybe, amely a Jambulak-jégár felé vezet. A gleccser a Musztág-Ata két főcsúca közötti hágóról ereszkedik le nyugati irányban; két oldalról, északon és délen hatalmas hegygerincek szegélyezik. SVEN HEDIN kísérletéből, amelyről részletesen számol be gyönyörű könyvében, világos volt, hogy ha már bajosan érhetni is el magát a csúcsok egyikét, legjobban a Jambulak északi oldalán emelkedő hegyfarkon át lehet azt megközelíteni. A völgy legfelső részén, egy magaslatról méregettem kis messzelátómmal azt a hatalmas hegygerincet, amely látszólag szakadatlan vonalban húzódik fel az északi hegyesúcs tetejére. A jégár déli oldalán emelkedő hegyet bemocskolt régi jégkéreg lepi be, amelyet hasadékok szántanak keresztül-kasul, lehetlenné téve a felhatolást. Ez a hegynyúlvány azonkívül sokkalta me-

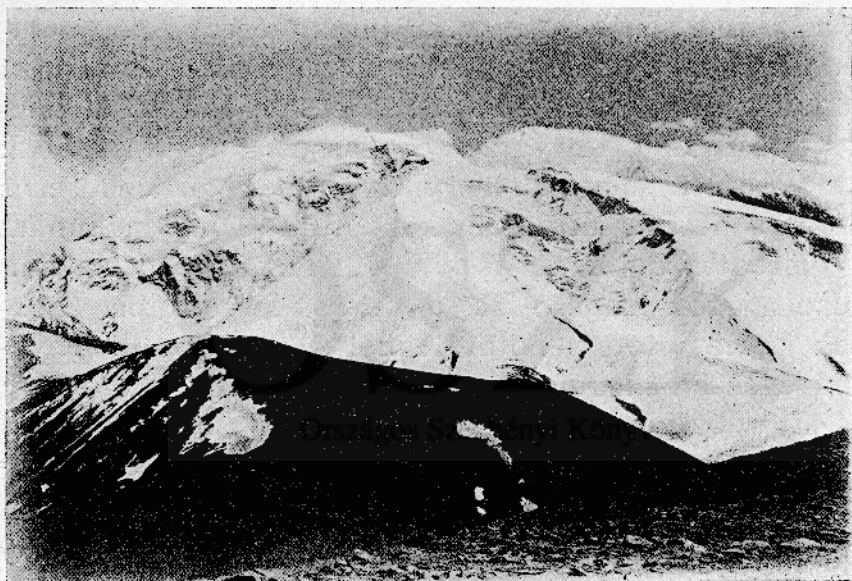
A MUSZTÁG-ATA

a Kara-kul Déli partján fekvő tanyáról.

redekebb is és ezer méteres magasságból csaknem függőleges falban bukik alá a gleccserre.

Az északi hegygerincen át háromszor kísérlette meg Sven Hedin a Musztág-Ata megmászását. Vizsgálódásaimat az ő leírása alapján végeztem, de egy fontos dologban eltérő eredményre jutottam. Ő 1894-ben 6000 méternél magasabbra jutott el hómentes talajon. Nem tévedhetek sokat, ha úgy vélem, hogy én már

A Musztág-Ata a Jambulak völgyéből.

körülbelül 5000 méteren találtam vastag hóréteget. Kirgiz vezetőm, SZATIP ALDI, aki Hedint egyik útjában elkísérte, megjegyezte, hogy azóta az utóbbi évek erős havazásai következtében a hegynek ezen a részén megváltoztak a viszonyok. Nyilvánvaló volt, hegy nem lehet reményem felhatolhatni akkora magasságig, ameddig a kiváló svéd kutató eljutott.

A 17.-éről 18.-ára virradó éjszakát a Jambulak-völgyben töltöttük, pásztorok sátrai közelében. Szá-

mitva a mély hóban való előhaladás küzdelmességére, elhatároztam, hogy tartalék-jakokat szerzek be magamnak és embereimnek. Sikerült némi késedelem után kapnunk nyargalásra már jól betanított állatokat s ezekkel együtt reggel hét óra tájban útnak eredtünk. Egy órával később a félig-meddig még sík föld utolsó darabján, a Jambulak-jégár alsó részét szegélyező moréna-gát lábánál, hátrahagytam a poggyászt, hogy a sátort felállíthassák, mintegy 4500 méter magasságban. Onnan feljebb nyargaltunk a meredek hegyoldalon, laza kötörmelék és morénák között, miközben jakjaink észrevehetőleg kimerültek. Csodálatosan biztos járásukkal oly iszonyú lassúságot párosítanak ezek a lusta állatok, hogy az ember türelmét erős próbára teszik. Kínosan küzdöttük előre magunkat a meredek és sikamlós lejtőn. Kivált a tartalékul hozott jakok vonszolása került sok fáradságba. Ezeknek kevés jutott a botütésekből s a rosszabb helyeken egészen megmakacsolták magukat.

Egy órával később szilárdabb talajra jutottunk, de ezzel együtt elértük a hó határát is. Eleinte vékony rétegben fedte a földet és nem gátolt a haladásban. De úgy egy kilométerrel odább vastagabbá vált a hó s körülbelül 5000 méter magasságban le kellett szállanunk. Féltenegyre járt ekkor az idő s a felhők egyre sűrűbben és sűrűbben gomolyogtak fejük felett. Ez a pont, ameddig a jakokat fel tudtuk kényszeríteni, mutatkozott az utolsó alkalmas tanyahelynek. A lejtő itt menedékesebbnek mutatkozott, úgy, hogy fel állíthattuk rajta sátrainkat. Egyéb előnye aztán nem is igen volt ennek a helynek, amely már nagyon messze volt attól a régiótól, ahol a jakok élelmüket megtalálják s nagyon alacsonyan mégis ahhoz, hogy alkalmas kiindulási pontul szolgálhasson a másnap teendő hosszú hegymászásra.

Ezért mulhatatlanul szükségessé vált, hogy megfelelő tanyahelyet találjunk magasabban fent, hogy ott tölthessük az éjszakát, ha másképp nem lehet, akár sátrak nélkül is. Ebből a célból kiküldtem a két hunzai katonát, hogy a sziklák közt ilyenén védett helyet kutassanak fel. Magam ott maradtam, felhasználandó a tűrhetőn kitisztult időt a fototeodolittal való felvételekre. A gyülekező felhők meg a heves szél figyelmeztettek, hogy nincs veszteni való időm. Hipszométerem szerint 5130 méterre voltam a tenger tükre felett. Nagyszerű kilátás nyílt innen a *Pámír*-ok egymásra tornyosuló láncaira, a *vakhán*-i távol csúcsokra, a messze-messze emelkedő *Álai* hegyekre, meg a remek szépségű *Jambulak*-jégárra.

A velünk jött két kirgiz már most megkapta a hegyi betegséget. Teljességgel lehetetlen volt tőlük a hegy topografiájáról bármit is megtudnom, amire szükségem volt. Egyre növekvő aggodalommal szemléltem a hóborította hegygerincet, amerre hunzai kísérőim eltávoztak, midőn végre, délután öt órakor megérkeztek mindketten holtra fáradva. Jelentették, hogy mély hóban másztak felfelé a hegyen, mígcsak egy rettentő mélység meredélyes sziklafala el nem vágta útjukat. Ez a sziklafal egy oldalsó jégárra ereszkedik alá, amely elválasztja az idáig követett gerincet az északi csúcs főtömegétől.

Értesítésük megerősített tehát abban a gyanumban, amely előtte való nap érlelődött meg bennem, hogy t. i. a gerinc folytonossága fel a hegytetőig csak látszólagos. Mindketten úgy beszéltek, hogy a leereszkedés a meredek szakadékon a gleccserrel betelt szurdokba, merőben kivihetetlen. Ugyanúgy lehetetlen a felkapaszkodás a csúcsra a jégár másik oldalán. Keservesen panaszkodtak a hideg miatt és a

lélekezés nehézsége miatt. Scholse találtak akkorka védett helyet, ahol egyetlen sátrat fel lehetne állítani. Mindenütt sokkal mélyebb hó feküdt s teljesen hiányzott a csak némiképp is sík terület. Ez a tudósítás világosan jelezte a szélső határt, ameddig ilyen körülmények között erről az oldalról előnyomulni lehetséges. Annak a mély szakadéknak, mint elretentő akadálnak a felfedezése magában is érdekes. Sven Hedinnek, akinek 1894-ben jakok hátán 6000 méternél magasabbra sikerült felkapaszkodnia, úgy látszik, nem volt róla tudomása. Az is kiviláglott embereim jelentéséből, hogy a feljutás *addig a pontig* csakis kitartás és kedvező időjárás kérdése. Elhátároztam, hogy arra az esetre, ha másnap jó időt kapunk, felmászunk azon az úton, amelyet a hunzai emberek követtek.

Ez az eshetőség azonban vajmi valószínűtlennek látszott. Felhők takarták el a csúcsokat s kegyetlen szélrohamok kerekedtek. Sátrunkban, amely a nagy moréna-fal mellett volt felállítva, kellemes védelmet találtunk. RÁM SZING kellő időre megérkezett Karaszuból. Mikor 19.-én hajnalban félnégykor felkeltem, minden jel zivatar kitörésére vallott. Nem is késett soká. Fagyos szélvész kergette a havat s én szomorúan szemléltem, miként söpri el a vihar terveimet. Hat óra tájban azonban váratlanul derülni kezdett. Mire a nap áttörte a felhőket, úgy hét óra körül, felkerekedtünk az útra. A gyengéknek bizonyult kirgizeket most nem vittem magammal. Csak a két hunzai katona és a punjáli ADZSAB KHÁN, továbbá RÁM SZING és a derék HAI BÁI, a *kökhjár-i* török lovász maradtak velem. Ez az utóbbi RÁM SZING műszereit hozta. A tartalékjakokról lemondtam, mert ezek használhatatlanságáról meggyőződünk.

Körülbelül egy órával az indulás után elértük azt a helyet, ahol egy nappal előbb a fototecodolittal dolgoztam. Újabb egy óra alatt 150 méterrel küzdöttük feljebb magunkat. A jakokat itt hátra kellett hagynunk, mert a mély hófuvásban egészen megrekedtek. Átlag másfél méter volt a hó vastagsága, de néhol még hegymászó botunkkal se értük el alatta a sziklát. Gyalog is nehezen haladtunk a lágy hóban, nem egyszer övig süppedve bele. Jóllehet a fokoatosan elért nagy magasság miatt nem éreztem sem főfájást sem a hegyi betegség egyéb tüneteit, a megritkult levegőben csak lassan haladhattunk s gyakran meg kellett állanunk. A szél is egyre hevesebben fújt s arcunkba vágta a havat. Dél tájban, hőmentes sziklákon, 5800 méter magasságban, pihenőt tartottunk.

Folytattuk a mászást, de RÁM SZING és ADZSAB KHÁN csakhamar panaszkodni kezdtek, hogy fáj a fejük s alig bírják vonszolni magukat. Féltetőkor RÁM SZING visszamaradt. A felhők ekkorra eloszlottak már s geometerem hozzáfoghatott a háromszögelés munkájához. Kevéssel utóbb ADZSAB KHÁN kérte, hogy leszállhasson. Két hunzai katonám egyetlen panaszszó nélkül kitarított mellettem. 2 óra 30 perckor letelepedtünk a jégárra leszegő meredek sziklafal közelében.

A hőmérő $+0.5^{\circ}$ -ot jelzett és a víz 81° -nál forrott fel. Ez csaknem pontosan 6100 méternek felel meg. Bár testi állapotunk megengedte volna, hogy feljebb hatoljunk, mégis elhatároztam a visszafordulást. Erre ösztönzött a rossz időjárás és a későre hajló idő. Különben sem lehetett reményem, hogy elérhetjük az előtte való nap kikutatott gerinc végződését. A lágy hóban lefelé is fárasztó volt haladnunk, de a hegy-

lánccok egész sokaságára eső páratlan kilátás mindenért kárpótolt.

Egyenesen előttem a kilátás valóban felölelte az egész Pámír területét. A völgyeknek és a hegyláncoknak ez a látszólag végeszakadatlan egymásulánja olyan benyomást gyakorolt reám, mintha csakugyan a *világ telejének* a végtelenségében érezném magamat. Délnyugatra tőlem, messze a látóhatár szélén fantasztikus alakzatú fehér hegyesúcsok tündököltek s közöttük felismerni véltem azokat a hegyóriásokat, amelyek az Indusz-völgy bejáratát őrzik. Méltó versenytársai ezek az északon tornyosuló jég- és hópiramisoknak, amelyeket, térképből ítélve, a *Kaufmann*-csúccsal és a *Transz-Álái* hegylánc más nagy csúcsaival azonosítottam.

Nem törődve hideggel, széllel, ismét és ismét megállásra késztetett a nagyszerű látvány. Kisérőimre is megragadó hatást tett, de ők egészen más szemüvegen át nézték ezt a hatalmas képet. Buja rétek egész birodalma tárult itt szemeik elé, amelynek a nagyságáról a hunzai szűk völgyek lakóinak fogalmuk se lehetett. Felébredt bennök a kandzsúti rablószellem; visszaemlékeztek azokra az időkre, amikor apáik még a Tagarma lapályán fosztogatták a nyájukat, fel egészen annak a nagy hegynék a lábáig, amelyen állottunk.

Mikor este hat óra felé leereszkedtünk odáig, ahol már itt-ott kiállottak a csupasz sziklák a hó alól, szívből örültünk, hogy a jégár felé hajló meredek lejtőn sátraink védelme alá húzódhattunk. A hely a legjobb volt, amelyet csak kívánhattunk, de a ferde hegyoldalon úgy éreztem magamat sátramban, mintha hánykolódó hajó kabinjában volnék. RÁM SZING és ADZSAB KHÁN ott heverték kicsiny sátorukban, csen-

desen panaszkodva. Kinn a szabadban, oda se nézve a fagyos szélnek, hunzai kíséroidim lakmározta nagyvidáman egy hatalmas báránycombon. Jókedvű fecsegésük fülembe csengett még, amikor az egyszerű vacsora után mély álomba merültem. Kicsiny hazájuk hősi, vitéz multjáról beszélgettek talán, azokról a boldog időkről, amikor kalandozva bolyongták be a Pámírokat! Éjjelre dühös szélvihar kerekedett s friss hó is esett. Sokszor fel-felébresztett a lavinák tompa dörgése, amint a Jambulak-jégár déli oldalán lévő szakadékokon dübörögtek alá a mélységbe. Reggelre félméternél vastagabb friss hótakaró borította a földet. Az égen még mindig kavarogtak a felhők, a hideg se akart engedni, végképp le kellett mondanom arról, hogy még egy kísérletet telessünk a mászásra. Tovább meg nem várhattunk már kedvezőbb időre, azért úgy déltájban sajnálkozva útra keltünk, vissza, a szelidebb vidékek felé.

Julius 20.-án este újra a *Jambulak-dzsilga* kirghái közt ütöttük fel tanyánkat a hegyoldalon. A következő nap RÁM SZING-gel felkapaszkodtunk egy magas hegyhát tetejére s ott, 4400 méter magasságban, nagy hidegben és bosszantó szélben folytattuk a térképezést s fototeodolittal is felvettük a tájat. Örvendezve siettünk le azután a tó déli végén lévő régi tanya-helyünkre, ahol már fel voltak ütve ismét sátraink.

Meglepetésemre tíz lovat találtam ott, amelyeket MACARTNEY küldött számomra egy csoport *kirakas*-sal Kasgárból, rendkívüli figyelemmel elgondolván, hogy szükségem lesz friss szállítókézségre. Velök érkezett az orosz postával Szamarkandon és Kasgáron át irányított egész halom levél. A legutolsó június 24.-éről volt keltezve Európában — jele annak, hogy mily közel hozta már a vasút a Musztág-Ata lejtőihez.

Július 22.-én hirtelen jóra fordult az idő. Egészen kitisztult s így felvételeinket kiegészíthettük. Az északkeleten emelkedő *Kongur*-hegylánc jégárrakkal borított tömegei tisztán látszottak legmagasabb csúcsaikig. Mérésünk szerint a *Kongur-debe* gleccser fölött kinyúló csúcs 7349 méter magas, a *Kokszél* jégár feletti meg 7279 méter; tekintélyes versenytársai a Musztág-Atának, amelynek a magasságát legutóbb 7413 méterben állapítottuk meg. Örömmel tudtam meg a kasgári emberektől, hogy nem kell a *Karatás*-hágón át utaznom, amely a *Karatás* (*fekete-kő*) hegyláncot a Jég-hegyek atyjá-tól elválasztó hegyszoroson keresztül vezet. Úgy jelentették, hogy a *Gez*-szurdokokon át járható az út Kasgárba.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

HETEDIK FEJEZET.

A Gez-szoroson s a «kilenc hágó»-n át Kasgárba.

Huszonharmadikán útra-készen állottam, hogy északi irányban *Kasgár*-ba induljak. RÁM SZING egy kis karaván élén északkeletnek volt indulandó, fel a Karatás-hágóra és onnan Bulunkul felé. Egy héttel később a felvételek befejeztével kellett, hogy kövessen Kasgárba. Hogy az eddig kész mérési munkát biztosítsuk a kínaiak esetleges beleavatkozása ellen, fényképet készítettem a térképnek arról a szelvényéről, amely RÁM SZING kezében maradt. Hunzából velem jött embereimet és ADZSAB KHÁN-t elbocsátottam. Nagy volt az örömük, hogy hazájok hegyei közé visszatérhetnek — tekintélyes számú rúpiával megrakodva. Indiai postám is megjött idejében Szaríkolon át. Leveleken és ujságokon kívül kisebb csomagok is érkeztek Lahoreból. Ezeket hat héttel előbb rendeltem Gilgitből, észrevévén felszerelésem némely fogyatékosságát.

Karavánunk útban volt már Bulunkul felé. De fototeodolit-munkám kiegészítése végett fölmentem még a Kara-kul fölött nyugaton emelkedő 450 méter magas különálló *Kok-tumsuk* hegy tetejére. Mélyen lenn, lábaim alatt gyönyörű színhatással villogott a tó. Szemben, a másik parton, felfedeztem távcső segít-

lyével RÁM SZING-et a teodolittal foglalatoskodva, előbbi, karakiri állomásunkon. Északon a Basszík-kul sötétzöld víztükrei innen sokkal szelidebb képpé olvadtak össze a környező régi morénák árnyaival. Délután le-siettem arra a helyre, ahol a Kara-kult átlátszó vizű patak hagyja el. Innen az Alsó-Basszík-kul keleti oldala mentén folytattam útamát s először ismertem föl ennek a kis *tengerszemnek* — mint a Kárpátokban neveznék — igazán festői szépségét.

A tó kifolyásán egy zuhogóval egyesül a kristálytiszta patak s innen hat kilométerre lefelé nem minden nehézség nélkül keltünk rajta át. Mélysége elérte a másfél métert.

Este nyolc óra felé *Bulunkul* kínai állomásnál ütöttük fel tanyánkat. Úgy vettem észre a kapott hírekből, hogy a katonai ambán nem-igen hajlandó segítséget nyújtani utazásomban. Mindamellett küldött ajándékba tüzelőt és egy juhot. OSZMÁN bég, a környékben pásztorkodó kirgizek tekintélyes főnöke, akihez ajánlásom volt még Táskurgánból, tanácsosnak látta, hogy csak lopva jöjjön el hozzám, a sötétség leple alatt. Reggel az ambán ellenséges indulata félreérthetetlenül kiviláglott. KARM SÁH bég emberei, lovaikkal együtt, amelyek poggyászmom egy részét hozták volt a Kara-kultól, az éj folyamán eltűntek. A Kasgárból kapott lovak egy része RÁM SZING-gel maradt; a többi öttel lehetetlen volt folytatni útunkat. Az ambántól, akihez üzentem, az a durva válasz érkezett, hogy tetszésemre bízva, miképp intézem további utazásunkat. Eszembe jutott ekkor, hogy SVEN HEDIN-t is épen *Bulunkulban* fogadták barátságatlanul s vigasztalgattam magam azzal, hogy ez nem fog ismétlődni más kínai állomásokon.

Szerencsére az ambán hangulata csak passzív

természetű volt. Titkárával nem volt nehéz megértetnem, hogy a saját előnyére cselekszik, ha szerez állatokat — ami meg is történt délelőtt 11 órára. A túlbuzgó ember egyenesen főnökének a nevében adta ki a rendeletet, hogy bennünket minden szükségessel ellásson. Mikor aztán kis karavánom felszedelőzködött az útra, nem tudtam megtagadni magamtól azt az elégtételt, hogy vissza ne küldjem az ambánnak a juhot, mint olyan ajándékot, amelyet nem fogadhatok él. A kirgiz, akire ezt a kényes feladatot róttam, szemmeláthatólag megszeppent egy kissé.

Újra borusra fordult az idő és télies hideg kerekedett. Nemcsak a hegyek burkolóztak felhők közé, hanem ott kavarogtak a felhők a széles völgyben is, amelyben a folyó Bulunkulon túl számos ágra szakad. A táj szomorú steppéhez hasonlított, borongós őszi időben. Bulunkultól mintegy nyolc kilométerre észak felé a szennyes gleccser-víz felülete összeszűkül és egy hirtelen kanyarodással keletre, a *Gez-darra* völgy szorosba tódul. Ezen a helyen egy magányos *karaul* mellett haladtunk el, amelyben tizenkét kanócos-puskás kínai katona állomásozott. Onnan kezdve régi morénákon és köves törmelékkúpokon át a folyó jobb partján vitt utunk. Majd a *Dzsanguruk*-szurdok nehezen járható részébe jutottunk. Mindakét oldalon ezer méternél magasabb fogazott vad szirtfalak meredeztek. Egy helyütt a hunzai *rafík*-okra emlékeztető erkélyen kell általmennünk; csakhogy ez szélesebb egy méternél és biztosabban épült. Besötétedett, mire az útnak ezen a barátságtalan szakaszán átküzdöttük magunkat s a legelső alkalmas sík térségen felüttük tanyánkat a folyóparton.

25.-én reggel mindjárt táborhelyünk alatt átkel-

tünk a tajtékozó folyón. Itt úgy 14 méterre szorult össze a víz s rajta egy két méter széles, egészen biztonságos híd vezet keresztül. Nem lehet más, mint kínai mérnök munkája. Oldalain karfa vitt végig s az egész alkotmány világossárgára volt befestve. Utóbb egy hasonló hídon visszatértünk a jobbpárra s ott könnyű szerrel folytathattuk volna útunkat, ha egy a mi folyónkba torkolló megáradt gleccser-patak hídját nem szakította volna el a víz. Lehetetlen volt átgázolnunk rajta; fel kellett kerülnünk öt kilométerre, a *Kokszél-jégár* kapujához, amely alól zajongva tör elő a rakoncátlan patak. Ebben a völgyben is roppant bajosan haladhattunk a moréna-gátak miatt s a jégár végénél is nagy küzdelembe került átjutnunk az 50 méter magas jégszirt tömegén.

Késő délután lett, mire a kis *Gez* karaulhoz elvergődtünk. Ettől nyerte nevét a völgy is. Itt állatainkat újakkal kellett felváltanunk, de úgy mondták, hogy minden jószág a legelőkön van.

Sátrainkat a partot beszegő vadregényes konglomerát-alakzatok aljában állítottuk föl. Éjjel, mint az előtte való éjszakán, újból porvihar támadt és most is nyomasztóan nagy volt a meleg. 26.-án reggel arra a hírre ébredtem, hogy az ígért lovak még nem érkeztek meg most se, a bulunkuli emberek pedig lovaikkal együtt megszöktek. Még hozzá az őrállomáson elhelyezett kirgiz postafutárok — *karaulcsik* — is, nem tudni mi okból, eltűntek az éjszaka.

Kínos várakozásban teltek az órák. SZATIP ALDI-t, kara-kuli kirgizemet felküldtem a Kokszél-völgy pásztoraihoz, de tudtam, hogy onnan az éjszaka beálltaig nem várhatok segítséget. Annál jobban megörültem, amikor délután két óra körül kereskedők csoportját pillantottam meg, négy lóval közeledve felénk. Némi

alkudozás után sikerült rávennem őket, hogy állataikat leterhelve, poggyászunkat a legközelebbi őrállomásig, *Kaurük-kurgán*-ig elszállítsák. Magunk gyalog mentünk. A kiszélesült völgyben — újra művelés alatt álló földeken át — könnyű volt a járás. Kaurük-kurgánban nagyon szeretetreméltó fogadtatásban részesültünk. A legnagyobb könnyűséggel kaptunk lovakat az előttünk álló nehéz két napi menetire. Sőt még külön kaptunk segítségül embereket is.

A rendes út a *Kaurük-kurgán* alatt elterülő síkságra a folyó mély szurdokában vezet lefelé, de erre most nem mehettünk a nyári áradások miatt. Csupán a hegyeken át lehet közlekedni, kanyargós úton, a *Tokuz-daván* hágókon keresztül. Ez a név — igen jellemzően — *kilenc hágó*-t jelent. Az első hágó tetejéről keskeny völgyön vezet tovább az ösvény. A Gezsoros köves pusztasága után valóságos oázisként tűnik fel a Kaurük-bél, szeliden lejtő oldalaival, fáinak és zöld zabvetéseinek üde termékenységevel. Több kilométeren át szállottunk alá ezen a kies völgyszoroson s azután egy szűk szurdok nyílásába fordultunk be északkeletre.

A kép itt merőben megváltozott. Minden növénydíz tovatűnt a kavicsos szurdok-fenéken s jobbról-balról vöröses-szürke szirtek tolakodtak a magasba fantasztikus alakulatokban. A szurdok-völgy mélyen bevágódó alján gyakran áthajló sziklafal hűvös árnyékában haladtunk. Azután fárasztó kapaszkodók után feljutottunk a második hágóra. Messzeterjedő kilátás nyílt onnét a különálló hegygerincek egész során keresztül, amelyek megfagyott hullámok vonalaihoz hasonlítottak. Távolabb délnyugaton havas hegycsúcsok fehérlettek. Mindenfelé az erősen előrehaladt rombolódás és pusztulás felöltő jeleivel találkozunk.

Kigyózó vonalban kanyarogva fölfelé a hegyoldalon, 3200 méter magasságban felértünk végre a *Khus-kislak*-völgy kezdetéhez, amely egyetlen hely a hegyeknek ebben az útvesztőjében, ahol tartós tavasz virít. Hosszasabban megpihentünk itten.

28.-án reggel igen jókor indultunk, mert messze lenn a síkság szélén, a *Gez* szorosának bejáratánál fekvő *Tásmalik* oázisig, hosszú út várt reánk. Üde reggeli szellő lengedezett az *Aktiken-bél*-en, a legközelebbi hágó tetején. Gyönyörű látvány tárult elénk el egészen a Musztág-Ata és a *Gez*-darra között emelkedő, jéggel koronázott hegyormokig. Legszembetűnőbb a *Szárguluk* ragyogó kúpja. Kelet felé el lehetett látni a síkságnak azokra a részeire, amelyeket a *Jangi-Hisszár*, az *Ópal* és *Tásmalik* folyók vizei öntöznek. Az ég aljának tompa kékjében könnyű porfelhő függött a síkság fölött, eszünkbe juttatva a rajta túl elterülő sivatagot. Közvetlen magam előtt zavaros összevisszaságban torlódtak össze a hegygerincek. Csodásan változatos színhatásokban gyönyörködött a szem. A ragyogó napfényben ott tündökölt a színes szivárvány minden árnyalata. Olyan káprázatos, bűvös volt e kép, hogy megragadó hatását nem feledem soha!

Könnyen járható völgyeken át hagytuk magunk mögött egymásután a *Talantik*, *Szárvai-bél* és *Topálu-bél*-hágókat. Azután a *Kizil-dzsilgá*-ba (*vörös-völgy*-be) bocsátkozva alá, nemsokára újból a *Gez* partjára jutottunk. Vize számos ágra szakadva, itt is sebesen fut tova másfél kilométer széles medrében.

Csak rövid darabon visz útunk a folyó-parton, majd ismét kanyargó szurdokba vész. Jóllehet csak 28°-ot jelzett hőmérőnk, érezhető forróság támadt

a mozdulatlan levegőben. A szurdok végén meredek lejtőn kaptattunk fel a *Sagildik-daván* tetejébe s onnan ismét a fővölgybe ereszkedtünk alá. Most megint fárasztó hegymászás következett nagy kerülővel. Lovaink egymásután kidőltek a nehéz útban. Szerencsére vezetőink gondoskodtak volt tartalékállatokról s ezekre átraktuk a poggyászt. Ezzel el volt hárítva útunk utolsó akadályja, a *Jamala-* vagy *Kepek-hágó* is. Örvendezve siettem előre, hogy ha lehet, az est beállta előtt elérjem *Tásmalik*-ot. Eleinte köves pusztaságon haladtam, de csakhamar öntözött mezők közé jutottam. Bő termékenységgel áradt el körülöttem, kétszeresen megragadó hatást keltve a hátrahagyott vidékek kietlen vadságának nyomában.

Sötétedett mire *Tásmalik** legelső házait érintetem. A jobbára kertek közepén meghuzódó házak szakadatlan sora tekintélyes képet nyújtott a gyenge esti fényben. Az utakat nyárfák és fűzek szegélyezték. Legelőszőr is a bég háza után tudakozódtam, akitől lovakat akartam kérni. Egy öreges földművelő (*dihkán*) vállalkozott rá, hogy elvezet hozzám. Kertek és házesoportok véget nem érő során nyargaltunk tovább — mert Kelet-Turkesztánban egész kerületeket neveznek el egy közös névvel — s amikor végre nagysokára odaértünk, kiderült, hogy a bég Kaszárba utazott. Tehát az órállomáson kell elintéznem, amit egyáltalán lehetséges. Jó negyedóránnyira vissza kellett most lovagolni a sötétségben. Lovam majd összerogyott a kimerültségtől, mert több mint 14 órája voltunk már úton. Jó késősen előkerült a karaván is s felütöttük sátrainkat egy lucerná-

* Az oázis neve nem Tásmalik vagy Tásmulak, amint tévesen írják a legtöbb térképen.

son. Éjfél lett, mire jól megérdemlett vacsorámhoz ülhettem.

Másnap hajnalhasadtakor talpon voltunk már. *Kasgár* közelsége ellenállhatatlanul vonzott, hogy siessek s bár a kapott hírek szerint 80 kilométerre becsültem a távolságot, mindenáron el akartam jutni aznap oda. A szokásos nehézségek után kaptam annyi postalovert, hogy a legszükségesebb holmival reggel hat órakor elindulhattam. A többieknek várniok kellett, míg állatokat szerezhetnek. Örömmel töltött el a tudat, hogy útam végpontján vendégszerető hajlék vár reám.

A *Jamánjár*-on vagyis a *Gez*-folyón való ügyesbajos átkelés után az alacsony platón fekvő *Ópal* kultivált vidékére érkeztünk. Ennek a platónak a lábánál elhelyezett kínai órállomásnál sikerült lovakat váltanom. A terhet átraktuk s minden lóra feltelepedett egy-egy odavaló hajcsár. Nem volt okom megbánni a késedelmet; a kis karaván fürgén kocogott tovább s meg sem állott *Kasgár*ig.

Ópal sok apró faluból áll, amelyek elszórtan terülnek el szántóföldek és öntözött rétségek között. Az utcákon árnyas fűz- és nyárfa-sorok húzódnak végig. A mezőkön éppen érőben volt a dinnye s a kertekben sokféle gazdag vetemény díszlett. Mindenfelé bővizű öntöző-csatornák szelik és követik az utakat. Az apró patakok által lerakott vöröses iszap nagy mennyiségben halmozódott fel. Egy ilyen kis patak partján rövid pihenőt tartottam. „Villásreggeli”-m mellé egy útszéli árustól vettem néhány almát és szilvát: hónapok óta az első gyümölcsöt.

Másfél óra alatt áthaladtunk az oázis egész széleségén. Innen keletnek vágunk át, kietlen homokos síkságon. Ekkor gyűjtöttem első impresszióimat a

turkesztáni sivatagról. A hőség miatt nem lehetett okom panaszra. Dél tájban napon 34°, friss szellő mellett egészen kellemesnek mondható. De igen bántó volt a fény; kénytelen voltam színes védő szemüveget használni. Délután háromkor elhagytuk a pusztaságot és előtűnt *Tokuzak* megművelt vidéke. Egy útszéli csárdában — ahova sok utas tért volt be, ki lovon, ki szekéren — vízzel és egy szelet dinnyével frissítettem fel magamat.

Kellemes lovaglás közben egyik falucskát a másik után hagytuk hátra, elrejtve zöld nyárfa, szeder-, kajszin-barack- és egyéb gyümölcsfák közepette. Itt-ott egy-egy temető, vályogból épített síremlékeivel s s egy-egy omladozó mecsettel vagy *ziárat*-tal, növelte a mezei táj festőiségét. Kisérőim hangos éneklésére asszonyok, gyerekek, kicsődültek házuk ajtajába. A férfiak szorgalmasan dolgoztak a mezőn s a tokuzaki bazárban is alig láttam felnőtt embert, aki ne foglalatoskodott volna valamivel. Nem sokat szenvedtünk a portól, mert nem az országúttal választottuk, hanem kanyargós vonalban mentünk sok apró falun keresztül. De végre is kilyukadtunk a nagy útra s az bizony olyan poros volt, amilyen széles. Vágytam már végére járni az útnak s igen szívesen adtam hitelt SZADAK ÁKHÚN-nak, aki öt órakor váltig erősítette, hogy nem vagyunk messzebb Kasgártól egy *tás*-nyi távolságnál. Úgy látszik ez a mérték Turkesztánban csak nagyon hozzávetőleges becslésen alapul.

Nagyot csalódtam, mikor egy órai lovaglás után még mindig nem akadtam rá a folyóra, amelyről tudtam, hogy jóval a városon innen át kell rajta kelnem. Végül az út egy kanyarulatánál megpillantottam egy sekélyvizű folyó ágat, de túl rajta még mindig semmi nyoma falaknak, mináreteknek vagy

más effélének, ami a keleti városokat jellemzi. A folyó nem a Kizil-szu volt, amely Kasgárnál folyik, hanem csak egy ága, az *Ak-szu (fehér patak)*, vagy másképp *Telviczuk*. Azután végtelen rizsföldek következtek, majd végre igazán a *Kizil-szu (vörös patak)*. Majd piszkos külvárosi utcákon lovagoltunk végig, ahol csoportokban ültek az asszonyok, fejükön csinos tornyos süvegekkel, pletykálva az esti szürkületben.

Beesteledett, mire a város falaira bukkantam. Sárból épültek ezek a falak, de szilárdaknak és tekintélyeseknek látszottak. A tornyok és négyszögű bástyák csinos szabályossága élénken emlékeztetett a középkori városoknak régi úti könyvekben látott rajzaira. A kapukat már zárva találtam. Kinyitották s láttuk, amint békés polgárok éppen hazatérőben voltak szállásaikra. Egyszer csak SZADAK ÁKHÚN átvágott balra, egy rövid, nyárfával szegélyezett utcába, ahol lámpa világa mutatta MACARTNEY házának külső kapuját. Ez a ház tehát leendő otthonom a legközelebbi hetekben. Voltaképpen megkésve érkeztem Kasgárba, jövetelem tehát nem volt váratlan. Mikor a tágas udvarról lementem a terraszos kertbe, MACARTNEY és neje a legszívesebb fogadtatásban részesítettek. Kényelmes szállás várt reám a kerttel összefüggő épületben, ahol sietve átöltöztem. Amidőn azután beléptem az ebédlőbe, házigazdáim körében minden kényelem és fényűzés azt a káprázatot keltette bennem, hogy angol otthonban vagyok, messze-messze Ázsia szívéből!

NYOLCADIK FEJEZET.

Kasgárban.

Mindjárt az első este a legkellemesebb benyomásokat szereztem MACARTNEY-ék vendégszerető házában. Biztosra vehettem, hogy rendkívül szeretetre méltó körben tölthetem el szorgalmas munka mellett azt a néhány hetet, amelyre múlhatatlanul szükségem lesz Kasgárban. És abba a szerencsés helyzetbe jutottam, hogy kutatásaim mindennemű előkészületeiben számíthattam sok tapasztalattal bíró házigazdám hathatós segítségére.

A *Csíní-bág* akkoriban, amikor Macartney letelepedett benne, szerény gyümölcsös volt csupán, olyanforma kis kerti házzal, mint aminő a jobbmódú kasgáriak villája a város falain kívül. És ennek nem múlt el tíz éve az én öttlétemkor. Ennyi ideje szolgálta az indiai kormányt, amelynek politikai képviselője gyanánt küldetett Kasgárba. Sok fáradsággal, folytonos javítgatással fokonzint valóságos kastéllá bővült, csinosodott a rozoga vályogház. Most fellelhetni ott az angol otthonnak minden kényelmét s tágas melléképületei és tornácai révén az indiai bungaló előnyeit is. Tekintélyes löszmagaslat szélén épült a ház. Terraszairól kedves kilátás esik a *Tümen-darjá* széles medrére, a várost észak felől határoló

kertek sorára és a termékeny szántóföldekre. Tiszta időben, eső után, amikor eloszlott a könnyű porköd a levegőből, nem egyszer gyönyörködve szemléltem a Musztág-Atától északra és északkeletre fehérülő lán-cok jég- és hópalástját és a *Tian-san* hegyeinek havas csúcsait.

Kellemes változás állott be életemben. A fáradalmak és örökös gond közepette töltött hosszú két hónap elmúltával hálásan fogadtam barátom meghitt otthonának európai kényelmét. Szükségem is volt a békére és nyugalomra, mert igen sokféle munkára kellett kiterjednie figyelmemnek.

Ezek közül a legfontosabb volt új karaván szervezése a sivatagbeli kutatásokra. Jól tudtam, hogy a rendelkezésemre álló rövid idő alatt a beutazandó nagy területet csak úgy járhatom be, ha a legnagyobb gonddal válogatom meg embereimet és az állatokat. Lehető könnyű poggyással kellett útra kelniük; nem volt szabad azonban szem előtt téveszteni, hogy minden készletünk és felszerelésünk elégséges és megfelelő legyen teljes nyolc hónapra, a legkülönbözőbb éghajlati viszonyok között s bárminő utakon. Úgy számítottam, hogy a nyerges lovakkal együtt *húsz lóra* és *nyolc tevére* lesz összesen szükségem. Az orosz kereskedő-városokkal, *Andidzsán*-nal és *Almati*-val fenntartott élénk forgalom így nyári időben lefoglalta az állatok nagy részét, de azért hosszas utánjárással sikerült összevásárolni a szükséges állományt. Az állatok alapos megválogatása nagyon meghálálta a fáradságot. Soha sem dőlt ki egy se közülök az 5000 kilométeres hosszú út minden fáradalma és megpróbáltatása közepett. Egy-egy tevének az átlagos ára 624 *tanga*, vagyis körülbelül 91 *rúpia* volt (145·60 korona). A lovak árában nagyobb volt az

ingadozás. Átlag egyre 260 tanga esett, ami 38 rúpiának (66·80 koronának) felel meg.

Pesávári szolgám, MIRZÁ ÁLIM helyébe mást fogadtam, mert nem bírta jól a súlyos nélkülözéseket. Utódja egy fél-járkandi, fél-kasmíri származású marokos *kirakas* lett, MOHAMMAD DZSU, aki pompásan értett a lovakhoz. Annak idején DEASY kapitány szolgálatában állott s megtanulta, miképp kell forgolódni egy *száhib* körül.

Macartney közbenjárásával sikerült — másokkal folytatott eredménytelen tárgyalások után — NIÁZ ÁKHÚN-t khinai tolmácsnak és egyúttal lóhajesárnak megfogadnom. Tekintélyes megjelenésű s jó modorú kasgári bennszülött volt ez. Niáz elkísérte annak idején LITTLEDALE-t és nejét nagy utazásukban Tibetben és Khinán keresztül s ezért érthető, hogy bizonyos fennsőbbiséggel tekintett többi török kíséremre, akik nem látták *Badzsín*-t* (Pekinget) és, Katháj' egyéb csodáit. Viszonylagos értelmességénél fogva kitűnő szolgálatot tett minden tekintetben. Két fiatal tevehajtót azok a kereskedők fogadtak meg számomra, akiktől a tevéket vettem. Nem voltak valami világlátott emberek, de jól tudtak bánni a tevével s úgy gondoltam, hogy fiatalos kíváncsiságukkal és kalandvágyukkal talán még könnyebben viselik a sivatagi út küzdelmeit és nélkülözéseit, mint öregebbek társaik.

Kellő figyelmet fordítottunk a felszerelés kijavítására és kiegészítésére is. A legtöbb tárgy ugyanis sokat szenvedett a hosszú úton, így kivált a nyergek, szerszámok s máseffélék. A kasgári kézműves nem oly ügyes, mint az átlagos indiai iparos és sokkal

* *Peking* nevét különben (a pekingi kiejtés szerint) körülbelül így jelölhetnök fonetikus magyar átírásban: *Pej-tyinn*.

kényelemszeretőbb, hogysen az európai utazó igényeihez alkalmazkodják. Így azután nem is bizonyult feleslegesen hosszúnak a Kasgárban töltött idő.

Legbajosabban ment az új víztartók készítése. A Kalkuttában gyártott két cinkeztett vas víztartó jól kiállotta a hegyeken át a szállítást, de mindössze is 77 liter fért egybe-egybe, mert tekintettel kellett lenni a teve teherbirására. Ez a vízmennyiség aránytalanul csekély lett volna egy oly karaván szükségletéhez, amilyennel a homokba temetett helyeket felkutatni szándékoztam. Elkerülhetetlen volt, hogy még legalább négy víztartót ne rendeljek. Ezeket azokból az olajszállításra szolgáló edényekből alakították át, amikben a transzkaszi vasút végállomásáról kerül Turkesztánba a kőolaj.

De szerencsére mindeme gyakorlati dolgok rendezése és a sokféle munkára való személyes felügyelet mellett jutott időm másféle sürgetős feladatra is. Macartney kertjében, árnyas nyárfák alatt sok kellemes órát töltöttem a Kelet-Turkesztánra vonatkozó régi írások rendszeres tanulmányozásával, hogy felfrissítem ebbeli ismereteimet. A kínai történelmi Évkönyvek, a régi kínai zarándokok és egykori európai utazók leírásainak olvasása nagy élvezetet szerzett, annál is inkább, mert segítségemre volt eközben mindig Macartney széleskörű tudása és éles megfigyelő-képessége. Az ő fejtegetései és magyarázatai eszembe juttatták kedves kasmíri pandit barátomat, GOVIND KAUL-t, akivel éveken át folytatott közös tudományos munkánk közben szanszkrit nyelven szoktunk beszélgetni. Nagyon fájlaltam nyelvészeti készségemnek egy nagy fogyatkozását, azt, hogy nem tudtam kínaiul.

Kasgári tartózkodásom egyik nagyfontosságú fel-

adata volt, hogy a kínai tartományi kormány hivatalnokaival megismertessem kutatásaim célját s megnyerjem ehhez jóakarukat. Ebben az irányban is mondhatatlanul sokat köszönhetek Macartney odaadó támogatásának. Mindjárt a bemutató látogatók is, amiket az ő társaságában tettem a tartományi pénzügyigazgatónál (a *taotáj*-nál) s más főbb méltóságoknál, rendkívül tanulságosak és érdekesek voltak. A kölcsönös látogatások és fogadások, meg egyéb kevésbbé szertartásos találkozásaink útján lassankint hozzászoktam a legegyszerűbb formák megtartásához s ahhoz a modorhoz, amelyet a kínai fölfogás az udvarias érintkezéstől mulhatlanul megkövetel.

Mellőzhetetlenül szükséges volt, hogy határozott utasításokat adjon a *taotáj* a khotani ambánnak, hogy ne csak teljes szabad mozgást engedjen akármerre járok, hanem segítségemre is legyen, úgy a szállítás, mint a készletek és a munkaerő megszerzése dolgában. Macartney erélyes sürgetései végre is sikerrel jártak. Hosszas tárgyalások és levelezések után a *taotáj* kibocsátotta a szükséges rendeleteket. Ezt az eredményt, úgy hiszem, jórészt Macartney személyes nagy befolyásának és tekintélyének köszönhetem.

Beszélgetéseink közben nem mulasztottam el utalni JUAN-CSANG úti feljegyzéseire, a *Szi-ju-ki-ra*. Minden művelt kínai tisztviselő olvasott és hallott erről a TANG-dinasztia korabeli hírneves szerzetesről s utazásairól a nyugati országok buddhista királyságaiba. Az ő emlékére való hivatkozás sohasem tévesztette el hatását. Követve Juan-Csang lábanyomát Turkesztánban — mint régebben is többfelé Indiában — valóságos «védőszentem» volt ő az Arhat mennyországában.

Különösnek tűnt fel előttem akkor az a szívélyes hangú érintkezés, amelyben a barátságos öreg tao-tájjal s a többi mandarinokkal állottam, ha azokra a nagy politikai viszálykodásokra gondoltam, amelyek ugyanakkor a birodalom keleti szélén támadtak. Gilgiten át továbbított Reuter-táviratokból s közvetlen orosz forrásokból tudomásunk volt azokról a dühös harcokról, amelyek a követségek ellen irányultak s veszélyeztették az európai telepeket másutt is Kínában.

A kasgári bazárokban már júliusban elterjedtek a zavaros hírek az európai hatalmakkal való összetűzésről s egy héttel megérkezésem előtt egy pillanatra kitöréssel fenyegetett a kölcsönös gyanakvás és bizalmatlanság érzése a mohammedán lakosság és a *Jangisahr*-ban * (*új-városban*) állomásozó kínai helyőrség között. Ez a forrongás szerencsésen lecsöndesedett. A kínai uralom ellen való legutóbbi nagy felkelésre (1863—1877.) emlékezett még a lakosság, de semmi oka sem volt, hogy visszakivánozzék azokba a zavaros időkbe.

Kasgárt európai utazók oly gyakran felkeresik, hogy felmentve érezhetem magam attól, hogy a város életét s általános jellegét ezen a szűk helyen ismertessem. Időm legnagyobb részét szorgos munkálkodás közben töltöttem Csíní-bágban; kasgári emlékeim úgyszólván összeforrottak az angol-indiai civilizációnak ezzel a kis oázisával, amit házigazdám teremtettek itt maguk körül. Habár a turkesztáni nyári forróság elmúlt már ekkoriban, a nap déli óráiban igen meleg volt még s ezért különösen a reggeli idő frissesége csábított a munkára. Rendesen

* A *h* itt kiejtendő; szinte inkább *sahar*-nak hangzik törökül.

kevéssel napkelte után könyveimmel és írásaimmal lementem a kertbe s letelepedtem a hatalmas nyárfák árnyékában. A felső terraszt elfoglaló gyümölcsös barackfái és szilvafái roskadoztak a gazdag termés alatt. Munkám mellett ülve láthattam, amint zajosan vonult végig a földműves nép, hozva termelvényeit a város piacaira. Még az asszonyok is mind lovon ültek; úgy látszik, itt csak a koldusok járnak gyalog — néha, mert még ezeknek is gyakran van egy-egy szamaruk.

A reggelit egy kedves kis lugasban költöttük el, utána meg bejártuk az udvarokat, ellenőrizve a mesterekből (*usztádok*) munkájának haladását.

Barátom azután visszavonult jelentéseket írni, vagy belemerült annak a sokféle embernek ügyes-bajos dolgaiba, akik, mint indiai allattvalók, hozzá, a *mulki száhib*-hoz (követhez) fordultak tanácsért és támogatásért. Magam ilyenkor rendszeren török szövegek tanulmányozásával töltöttem az időt. A nap legfőbb szakát, a kora délutáni órákat fényképeim előhívására s elkészítésére fordítottam egy rögtönzött sötét-kamarában. Később, tea után, sétát tettünk házigazdáimmal az árnyas utakon, vagy lovagoltam egyet andidzsáni paripámon. De talán legkellemesebbek voltak az esteli órák, vacsora végeztével, amikor az enyhe esti levegőben lakosztályom lapos tetőzetén üldögéltünk. Onnan megfigyelhettük a kaszári családokat, amint csapatosan tértek vissza lóháton a város környékén lévő gyümölcsöseikből, ahol reggel óta vígan lakomáztak. Dalolásuk kedvesen hangulatosnak tűnt fel előttem, gyakran sajtóságon emlékeztetve olyan dallamokra, amelyeket valamikor régen magyar folyó partján hallottam.

Néha-néha meg úgy tetszett, amint ott ültünk az

alkonyatban, mintha az orosz levegő fuvallatát érezném magunk körül. Az esti szellő kozák katonák énekének a foszlányait hozta el felénk az orosz konzulátus területéről. Gyakran láttuk az orosz őrseg embereit lovaglásaink közben, de nem kínálkozott alkalom, hogy parancsnokukkal, PETROVSZKIJ orosz főkunzullal megismerkedhessem. Pedig különösen óhajtottam volna tisztelegni a kiváló képzettségű férfiúnál, mert tudtam róla, mennyire jártas ennek az országnak a történetében és néprajzában; hallottam továbbá, hogy közép-ázsiai régiségek gyűjtésével is foglalkozik. De beteg volt s nem fogadhatott. Csak Khotanból való visszatérésem után, kilenc hónappal később, ismerkedhettem meg aztán vele.

Az orosz konzulátus kis telepén kívül még HENDRICKS atya és RAQUETTE svéd hittérítő a feleségével, voltak akkor az egyetlen európaiak Kasgárban. Velük gyakran találkoztunk is.

Csak röviden adhatok itt számot a környékbe tett apró kirándulásaimról.

Kasgár minden valószínűség szerint az egykori *Kie-sa* kerület fővárosának a helyén épült és arról úgy ír Juan-Csang, hogy ott számos buddha-kolostort látott. Aránylag azonban kevés régi épületmaradványra találtam. A mohammedánságot megelőző korszakból származó emlékek között a legfelölőbb volt egy vályogból épült fal a *Tümen-darjá* északi partján, nem messze a Csini-bágtól. Kétségtelenül valami nagy *sztúpá*-nak (emléktoronynak) a maradványa ez. Mostani magassága 26 méter, alapjának az átmérője 48. Tanulságos volt megfigyelnem, hogy az épület alapzata mintegy ötödfél méterrel mélyebben fekszik a környező öntözött szántóföldek színénél. Ez volt az első jele annak a jelen-

tékeny talajemelkedésnek, amely későbbi vizsgálataim alkalmával Khotan egykori fővárosának a helyén egész világosan bebizonyult.

Mikor egyszer Macartneynek dolga akadt az új város-ban, elkísértem, hogy ott a kínai negyedben néhány kínai tárgyat vásároljak. Gyönyörű tiszta napunk volt s kellemes lovaglás esett a két várost összekötő, mintegy 13 kilométer hosszú árnyékos, szé-

A kasgári «Új város» bazárjában

les úton végig. Feleúton átmentünk a *Kizil-szu* egyik ágán, amelyben vörösbarna szennyes hullámok hömpölyögtek. Közel az új város északnyugati végéhez, az úttól balra a LIU-KIN-TANG emlékének szentelt kínai templom emelkedik. Legelőször is ehhez lovagoltunk.

Nyárfacsoport közepette épült a templom, csinos, oszlopsoros udvarokkal, impozáns csarnokkal — gazdagon díszített oltárral s számos, nagyon érdekes

festménnyel ékesítve. A felügyelő pap egész megjelenése és viselete engem valami lámára emlékeztetett.

A kis külváros, amelyiken át kellett lovagolnunk a *Jangji-sahr* északi kapujához, jellegzetesen khínaias arculatú. Khínai katonák s vegyes asszony-nép csoportjai élénkítik az utcák hangulatát. A kiskereskedők is nagyjából khínaiak s boltjaikban is khínaiak számára való élelmiszerek vannak felhalmozva.

Valami indiai táborozás bazárjának a mását láttam magam előtt, de rendetlen, sajátosan khínaias összevisszaságban. Talán egy régi római tábor nyujthatt volna ehhez hasonló tarka képet, ha áthelyezték volna valahova a színes Keletre.

Ezt a hatást csak növelte a széles utca, amelybe belejutottunk, mikor hátunk mögött hagytuk a kaput. Ez az utca átszeli az egész *új-várost* északról délre. Magába foglalja a főbázárt s azonkívül számos különféle középület van rajta. Itt több a khínai bolt, mint az *ó-városban* és — talán mert tágasabbak és világosabbak — sokkal szebbek és hivogatóbbak. Valójában nem szeretek vásárolni, boltról-boltra járni, — de ott oly sok szép árút láttam, ruházati, háztartási és egyéb cikkekből egymásra halmozva, hogy szinte rövidnek tetszett az idő, amit hazaküldendő alkalmas ajándékok keresésére fordítottam.

Meglepett az a modern viszonyokhoz alkalmazkodó értelmesség, amit az egyik kereskedőnek a levelezése árult el előttem. Voltak nála levelek, amelyeket kereskedő barátaitól kapott Honan-ból Sanghái-n és Indián keresztül. A borítékon a címen kívül csinos angol nyelvű nyomtatásban rajta volt az irányítás: Colombo, Raval-pindi, Gilgiten át, — mindez rendkívül pontosan és világosan.

Elhagyva a színes boltokat, megtettük a tervezett látogatást Macartney kínai barátjánál, LIU-LAI-CSIN-nél, akinek szerény, de szép és jól berendezett háza a helytartó *jámen*-je közelében van. Házigazdánk hivatalbeli munkáján kívül nem csekély tekintélyre tett szert úgy is mint festő. A Macartney nejének ajánlkozott gyönyörűen festett legyezőjét már láttam volt a Csíni-bágban. Ott ülve a világos és tágas szobában, amely egyformán szolgált irodának, műteremnek és vendégszobának, élvezettel szemléltem a finoman kidolgozott rajzokat és festményeket, amelyekkel a művész hivatalnok szobája falait díszítette. De még jobban élveztem élénk és lelkes társalgását Macartneyvel. Néha régészeti kérdésekre fordult a beszéd sora s ilyenkor, bár csak keveset érthettem meg szavaikból — Macartney tolmácsolása segítségével — lehetetlen volt fel nem ismernem házigazdánk igazi történelmi érzékét és tájékozottságát. Mindenkor a legkellemesebben fogok visszaemlékezni ennek a csendes háztájnak kulturális levegőjére és finomságára, amely egészen betöltötte a kedves hajlékot.

KILENCEDIK FEJEZET.

Khánui és Ordam-Pádsáh.

A Kasgárban gyorsan lepergett öt heti tartózkodás után *szeptember 4.-én* ismét készen állottam az útra. *Khánui*-ba való kirándulásom különösen sok gyakorlati haszonnal járt. Mintegy kipróbálhattam vele karavánomat. Ez a kikutatandó hely csak egy jó napi járó föld Kasgártól s miután Khotanba indulásom előtt még vissza szándékoztam térni oda, könnyű volt felfedezni és helyre is hozni az esetleges hiányosságokat, vagy hibákat, amelyeket a készüllet sietségében elnézhettünk. Másrészt pedig elutazásunk napjának a kitűzése szorította a mestereket, hogy igyekezzenek munkájuk befejezésével.

Emberek, lovak, tevék, mind hamar megtalálták helyüket s a terhelés is könnyen ment, mert előre el voltak osztva a málhák. A mesteremberek előtte való nap későn este bevégezték dolgukat, a búcsuzkodással se töltöttek időt embereim — ezt a végleges indulásra hagyták — s így történt, hogy a karaván már kora reggel teljesen készen állott az indulásra. Házigazdáimat meglepte ez, mert megszokták, hogy ilyenkor félnap is elkésedelmeskednek, de engem magamat is kellemesen érintett, amikor láttam, milyen gyorsan és baj nélkül szedelőzködünk fel.

A tevék, úgy látszik, be akarták bizonyítani nyomatékosan példászerű pontosságukat. Mihelyt ugyanis rájuk rakták terhüket, útnak eredtek, senkise tudta, kinek a parancsára, még mielőtt a reggelit elköltöttük. Házigazdám még hozzá sem készülhettek a tervbe vett fényképezéshez. A szökevények azonban nem jutottak messze, megcsípték őket s mihamar rá is kerültek a fényképező gép lemezére az egész karavánnal együtt. A kaszári helytartó rendeletéből kíséretemben voltak a bégek, akiknek khínai ruházata csak növelte az érdekes kép festőiségét.

Midőn a jól megterhelt tevék elvonultak már a lóhátas bégek és szolgák kíséző csapatával, csakhamar magam is elhagytam a Csíni-bág vendégszerető hajlékát, szívből örülve, hogy ez még nem utolsó istenhozzád barátaimnak, akik annyira elhalmoztak jószágos figyelmükkel. A *Járbág*-kapun át távoztam a városból s azután az északi falak mentén folytattam utamat. Majd a *tarbugaz*-i hídon átkeltem a folyó túlsó partjára és kevéssel odább, ott, ahol a temetők közt vivő út bekanyarodik a *Hazrat-Apak* sírhelyhez, utol értem karavánomat. Külvárosi kertek közt és árnyas falusi utcákon át lovagoltam tovább északnak, *Béskarím* felé. A középső faluba — mert sok apró falvaeskából áll ez is — vagyis *Béskarimbázár*-ba déltájban érkeztem meg. Ott nagyszerű fogadtatásban részesültem. A kis kerület bégje várt reám régi divatú khínai viseletben s jámenjének a terraszára vezetett, ahol gyümölcszel, teával és édessegekkel vendégelt meg. Gyönyörűség volt ott ülni az árnyas, szellős verandán, szilfák lombsátora alatt. A piac-tér, szemben velünk, tele volt lóhátas néppel; a falvak főnökei mind kivonultak egész kis csapat lovas kísézővel. Gyalog jární olyatén meg-

erőltetés errefelé, amely csak a legszegényebbekhez méltó.

Egy órával később lóra ültünk s a bégeknek meg a főnököknek a társaságában folytattam utamat kelet felé. A nyár- és fűzfa-sorokkal beszegett út jól megmunkált, öntöző csatornákkal átszelt földek mentén

A béskarími bégek.

halad. Délután háromkor kevésbé termékeny földekre értünk s már azt hittem, hogy a kultivált területnek itt vége szakad, amikor hatalmas vén nyárfák csoportja tűnt föl előttem. Eljutottunk ahhoz a ligethez, amely egy szent sírhelyet vesz körül. SZATÓK BOGRA *khán*, a népszerű mohammedán hős feleségének, BÚ (BIBI) MAIRJAM *khánum*-nak a síremléke ez. A körül-

futó vályogfal kis kapuján belépve, remek árnyas nyárfák négyszögében álló szilfa koronája alatt új lakoma várt reánk. Erre már nem mertem vállalkozni, de gyakorlottabb kísérőim alapos pusztítást vittek véghez benne. Elcsatangoltam ezalatt a kert belső részeibe, ahol hűvös, árnyas sétatutak és jókora víz-medencék között egy csinos, fából épült imaházra találtam. A fák között félig elrejtett kisebb épületekből kihallatszott, amint vándor kéregető barátok és teologus növendékek olvasták fennhangon a korán fejezeteit.

A kerten túl kopár, napperzselte földek terülnek el, tele düledező, omladozó sírokkal s emlékekkel. Középuütt emelkedik ki a szent Mairjam nyugvóhelyén emelt egyszerű, de szilárd kupola.

Négy óra körül házigazdáim és vezetőim jámbor imával befejezték lakmározásukat s azzal indultunk tovább. Az egyetlen csatorna, amely mellett utunk vitt, nem láthatja el vízzel az egész rónaságot. Amikor *Khánui* környékét elértük, északon is, délen is pusztá volt a föld. Minthogy nem volt víz arrafelé, nem mehettünk egyenesen a romokhoz, amelyekről még Kasgárban hallottam, hogy ott üssünk tanyát — szívesen fogadtam hát el a tanácsot, hogy az utolsó kis falu ligetei közt töltsük az éjszakát. Ide úgy hat óra tájban érkeztünk meg. Félig el volt árasztva ez a hely a nagyarányú öntözéssel, amire ez a vízszomszjas talaj időnként nyilván rászorul. De a nyárfasorok közt vivő utak kiemelkedtek a víz fölé s egy ponton sikerült felállítani sátramát. A hold fénye csillogva tükröződött a vízlepte mezőkön s köröskörül gyönyörűsége csendesség honolt: előljárója a sivatagnak, amely olyan közel volt már ide.

A következő reggel egészen tekintélyes menetben

indultunk meg a romok felé. Csakhamar abban maradt minden művelés, majd pedig eltűnt a növényzet utolsó nyoma is. A keményre száradt lösz-sáncokat régi edények, üvegek cserepei fedték: félreismerhetetlen jelei az egykori lakosságnak. De épületeknek semmi maradványát fel nem fedeztük. A sár- vagy vályogfalak, amikből építve lehettek, régen eltűntek, legfőképpen, mint később bebizonyult, a szélnek és a homoknak pusztító deflációja következtében. A nép *Hásza-Tam*-nak nevezi ezt a helyet s azt tartja, hogy itt hajdan kínai város állott, amelyet HAZRAT szultán, azaz SZATÓK BOGRA khán pusztított el.

Délen a sivatag síkja a látóhatárig nem mutatott semmi emelkedést, de észak és kelet felé néhány magas falat lehetett a lösz- és homokgátak fölött megkülönböztetni. SZOP NIÁZ BÁBA, a béskarími öreg akszakál tett nekem említést ezekről a *tim*-ekről, amint itt a környéken a régi épületek falmaradványait nevezni szokták. Egyenesen a keleten látható fal irányában indultam el s öt kilométerre egy *sztúpa* romjaira bukkantam. Idomtalan kis halommá esett már össze, de fel lehetett ismerni egy 80 méter hosszú, 50 méter széles négyszöget, amely kétségtelenül a sztúpához tartozó kolostor maradványa volt.

Alig kezdtem meg a hely felmérését, heves szél tört ki s átláthatatlan porfelhőbe borította a többi falakat, amelyeket akkorára már kinyomoztam. De vezetőim jól ismerték azok fekvését s be is jártuk valamennyit. A lovaglás nem volt valami kellemes dolog ebben a homokviharban, de érdekes topografiai jelenséggel ismertetett meg. Váratlanul egy mélyen bevágott folyómederre bukkantam rá, amely most teljesen száraz volt ugyan, de hajdan nagy mennyiségű vizet szállíthatott. Erre vallott legalább tekinté-

lyes — 150 méteres — szélessége. Vezetőim úgy mondták, hogy csak a hegyekben hosszantartó nagy esőzések után van víz ebben a mederben. A régi időkben másképp kellett lenni; az egykori telep vízszükségletét bizonyára ez a folyó láthatta el.

Más érdekes felfedezés is várt rám. Mikor a sűrű porköd eloszlott, egy olyan sztúpára akadtam a falak között, amely úgy nagyságában, mint arányaiban teljesen hasonlít az afganisztáni határszélen és az északi Pandzsábban látható ilyenemű buddha emlékekhez. Háromlépcsősű négyszögletes alapon emelkedik a csaknem érintetlen, 12 méter magas félgömbszerű kupola. A sztúpa mögött egy még nagyobb méretű, de sokkal jobban széjjel omlott hosszukás falat találtam. A szélnek és esőnek legkevésbé kitett oldalon kimutatható fülkék vagy cellák háromszoros sora arra enged következtetni, hogy ez a falmaradvány a sztúpa kolostorához tartozhatott. A két építményt összekötő kiemelkedő földhátan több apró épület alacsonyra roskadt falait sikerült kinyomoznom.

A béskarími akszakál azt is elbeszélte, hogy a nép *Mauri-tim* néven ismeri ezt a helyet s azt hiszi, hogy a „*gumbaz*“, vagyis a sztúpa, a meseszerű Csín és Mácsín királyának az őrtornya, aki ebben a régi városban uralkodott, mielőtt HÁRÚN BOGRA khán azt romba döntötte. Hogy a sztúpa eredete a mohamedánság előtti időkre vezethető vissza, egészen bizonyos. Alakja és arányai után ítélve úgy gondolom, az iszlám keletkezése előtt néhány századdal épülhetett. Az emléken itt-ott meglátszott a kincskeresők keze-nyoma.

Bizonyosan a levegő rendkívüli szárazságára és a romboló éghajlati befolyások hiányára vezetendő vissza az, hogy a köralakú alépítmény kőpárkányait tartó

faoszlopok egész sora épen megmaradt, olyan állapotban, hogy alig különböztek a néhány héttel előbb elhalt tamarix-fáktól.

Aznap úgy hordta-vágta a szél a homokot, hogy nem lehetett sem fényképezni, sem méréseket végezni. De Khánuiból *szeptember 6.-án* visszatértem s egy napi munkával, a mérőasztal és a fototeodolit segítségével, felvettem a romokat. Második nap *Eszki*-ben ütöttük fel tanyánkat, a Mauri-tímtől mintegy 13 kilométerre fekvő csinos faluban. Itt jártunkban egy különös építményt vizsgáltam meg, amelyet keresztben, hosszában 6·6 méternek mértem. A teteje nyitott volt. Neve, *Kaptar-khána* (galambház), onnan származik, hogy a falakon belől kicsiny, 25 centiméter hosszú és ugyanolyan széles rekeszek vannak elhelyezve. A földön szétszórta emberi csontok hevernek vastagon. Semmiféle jelből sem következtethettem az épület korára. Újabbkori elnevezése — 'kolumbárium' — bizonyára alakjára s hasonlatosságára céloz. Sem a buddhista, sem a mohammedán szokások nem engedik meg az emberi maradványok ilyen elhelyezését. Lehetséges-e vajjon tehát, hogy ez a sajátos rom abból az időből való maradvány még, amikor jelentékeny számban laktak Kasgárban a nesztoriánus keresztények?

Szeptember 7.-én Rám Szinget elküldtem délkelet felé, hogy méréseket tegyen, magam meg visszavagoltam Kasgárba. Örültem a tanulságos kirándulásnak s annak a figyelemnek, amit utamban a tisztviselők részéről élveztem. A felszerelés körül fölfedezett egynémely hiba kijavítására munkába állítottam újra a kasgári *usztád*-okat, akik két nap alatt szépen rendbe is szedtek mindent. *Szeptember 10.-én* a velem volt karavánt útnak indítottam *Khánarik*-ba,

ahova Rám Szinget vártuk, egyenesen Khánuiból. Akkor este ünnepélyes vacsora volt Macartneyéknél s így alkalmam nyílt még egyszer találkozni európai ismerőseimmel.

11.-én reggel búcsut vettem jó házigazdáimtól, akiknek kimeríthetetlen figyelmessége és támogatása minden dolgomban: hosszúra nyúlt kasgári tartózkodásamat oly kellemessé varázsolta, aminőre valóban nem számíhattam. Macartney elkísért a külvároson át egészen odáig, ahol az országút délnek fordul, neki a rónaságnak.

Járkand-ba nem a rendes karaván-úton indultam, hanem attól keletre, *Ordam-Pádsáh*-on, a híres búcsujáró-helyen keresztül. Ennek a szent sírnak a pontos fekvése még nem volt megállapítva, bár előttem már SIR DOUGLAS FORSYTH missziója és SVEN HEDIN is meglátogatta. A topografiai munka, amelyre így alkalom kínálkozott, megérte a fáradságot, hogy érte ezt a kis kerülőt tegyük. Elhagyva a *Jangi-sahr* erődített falait, mezei utakon, nyár- és fűzfásorok árnyékában haladtunk a vezetőmül kijelölt bég társaságában. *Jondumá*-nál, Kasgártól 20 kilométerre átkeltünk a *Jamánjár* egyik ágán, majd *Dangalcsi*-ban egy árnyékos kertben rövid pihenőt tartottunk. Estefelé elértük *Khánarik*-ot. De az első falu az öt közül, amely együtt Khánarik nevet visel, még 16 kilométerre volt attól, ahol tanyánkat akartuk felütni. Nem volt mit tenni; bele kellett törődnöm sorsomba s lemorzsolni a még hátralevő utat, a «hétfői bazár»-tól a «vasárnapi (vagyis *Jak-samba*) bazár»-ig.

Hat óra tájban díszesen öltözött emberek csoportjával találkoztam. Hindu bankárok voltak *Sikárpúr*-ból s az én üdvözlésemre jöttek elélem. Bár nem rokonszenveztem az efféle emberek általános jellemé-

vel, bizonyos méltánylást kellett éreznem merész vállalkozó szellemök iránt, amely oly messze földre vetette őket hazájuktól. Tizennyolcan voltak összesen Khánarikban. Ez a nagy szám arra vall, hogy a földművesek nagyon eladósodhattak az utóbbi időben. Ezt bizonyítja az a jómód is, amiben ezek a sikárpúri bankárok élnek, amióta csak, nyolc évvel előbb, azon a helyen letelepedtek. Az indiai kormány képviselője nem hanyagolhatja el érdekeiket, ha még oly kellemetlen is néha védelmébe venni őket. Nem csodálkoztam rajta, mikor magasztalni hallottam tőlük Macartney érdemeit.

Karavánom a bég kertjében kapott szállást egy nagy, különálló térségen. A hosszú lovaglás után nyugodt estét élveztem.

Másnap a Khánarikhhoz tartozó utolsó faluba, *Accsik*-ba kellett eljutnunk, mindössze 20 kilométernyi távolságra. De erősen feltartott az útban a Jamánjár-nak egy mély mederben folyó ága, amelyen vitt ugyan át valami rozoga híd, de állatainkkal lehetetlen volt azt használnunk. Három óra hosszat tartott, míg a leterhelt állatokkal átúsztattunk a vizen s folytathattuk utunkat.

A kopár földeken űzött gyarló művelés jelezte, hogy közeledünk a sivatag határához. De *Accsik* maga kedves, mosolygó helyen fekszik. A falu főnöke, a *jüzbási*, előkészítette házát fogadtatásunkra. A khotani szőnyegekkel díszített tetszetős szobák egészen jól festettek s barátságosan hívogatók voltak. De nyomott volt a levegőjük s homályos világosság uralkodott bennük. Sátoramat ezért inkább a környező mezőn ütöttem föl, ahol éppen akkor kaszálták le a lucernát. Gyönyörű szép este volt. Messze kilátás nyílt a nyárfákkal és szederfákkal beszegett búza

táblákra, emlékembe idézve a magyar Alföld rég nem látott termékeny tájait.

Beszéltek *Accsik*-ban valami romokról, amelyek a sivatag délkeleti szélén egy nap alatt elérhetők. Karavánomat tehát egyenesen *Ordam-Pádsáh*-ba irányítva, magam Rám Szinggel elindultam *Baikhán*-ba, az útba eső említett régi helyre. Mindjárt Accsikon túl cserjékkel benőtt homok- és lösz-síkságra jutottunk, ahol már abban maradt a földek művelése. A nyomorúságos kis *Khuruz* faluig nem láttunk sem embert, sem állatot. Azután *Nurunam* következett, ahol düledező viskókban néhány pásztoember él csupán. Déltájban nagy forróságban *Békhtauruk* kunyhó-csoportjához érkeztünk egy lápos mélyedmény mellett, amelyet kis csatorna táplál. De Baikhánnak még akkor se láttuk nyomát se. Nem volt valami csábító, hogy ezen a kirándulásunkon éjjeleznünk kelljen, vagy hogy sötét este keljünk át a homokbuckákon *Ordam-Pádsáh*-ba, azért elhatároztam, hogy elejtem az úgyis jelentéktelen kitérést és a sírhelyhez sietek, ahol azóta karavánom megelőzött.

Felfogadtam egy pászto vezetőnek s felkerekedtünk déli irányban. A fehér homokhalmok vonala egyre jobban közeledett s másfél órai lovaglás után belekerültünk az igazi sivatagba. Eltűnt itt már a cserje is s csak fűcsomók («kumus») borították foltonkint a csillogó homokot. Tágasabb kilátást remélve, felmentünk egy magasabb homokbucka tetejébe. Beláthatatlan messzeségbe nyúlik el délnek a homok-sivatag síri világa, hosszan hullámzó dűnéivel valóssággal a végtelen tengerhez hasonlóan. Sűrű porfelhő borult az egymás mögött húzódó homokgátak soraira, de közöttük délnyugaton felismertem mégis alacsony dombok sötét vonalait s innen rajtuk sok-sok magas

póznát, amelyek jelezték a zarándokok által látogatott szentelt helyeket.

Vezetőnk nyomában haladva, délnek esaptunk át s a magányos *Uftu-langar* csárdánál kiértünk a főútra, amelyet a zarándokok használnak. Hiába kerestük itt a tevék nyomát, azt gondolva, hogy a karavánnak már el kellett erre vonulnia. Hosszú, aggodalmas várakozás után tűnt csak elő távol északon a homokhalmok mögött. Megnyugtatva hát, hogy a poggyász mégis megjön, ha késve is, — elrugtattam lovamon útunk célja felé.

A homokbuckák itt hirtelen magasabbakká váltak s nehezen nyomultam előre. Még az esti félhomályban sem volt nehéz ráismerni a buckák különös félhold alakjára, aminővé a szél hatása alatt alakulnak. Ezek között a föld kemény és fehér az alkalikus sók kivirágzásától. A lovak lába mélyen belesülyedt a laza homokba s a halmok sorain át bukdaesolva küzdöttük előre magunkat. A homokbuckák többnyire délnyugat-északkeleti irányban futottak, a félholdak meredek oldalai délkelet felé estek. Vagy nyolc kilométernyi utat tehattünk meg ezen a futóhomokon, amikor a buckák között hosszú, nyitott völgy tűnt föl, amelynek északi bejárójánál, egy félig-sós vízü forrás mellett satnya nyárfák csoportját pillantottuk meg. A szomszédos homokbuckák előnyomulása ellen fából való fedél védte a forrást s az alatt vagy két méterrel volt a víz felszíne.

Már akkor besötétedett, de a víz olyan ihatatlanul rossz volt s a mellette épült fogadó olyan siralmasan festett, hogy inkább tovább vergődünk még egy kilométerrel, a sivatagi sírhely főtelepéhez. Ott kunyhókra és szerájokra — valami koresma-félékre — találtam, amelyek a szent-sír őrzőinek és

a búcsújáró látogatóknak a kényelmére építették. Az egyik fogadóban letelepedtek az embereim s ugyanott sikerült lovainknak fűhöz és vízhez jutniok. Magam pedig örültem, hogy felfedeztem némi távol-ságra egy helyet, ahol elég szilárd volt a talaj, hogy rajta sátramot felállíthassam. Ott mentve voltam legalább azoktól az illatoktól, amiket ennek a sajátságos telepnek összehalmozódott hulladék-rakásai árasztottak. Nagysokára előkerült a karaván, úgy nyolc óra tájban, s vele jó kései vacsorám. Az esti szellő kellemesen felfrissítette a tiszta sivatagi levegőt s amikor végre lepihenhettem, csaknem elfeledtem a várva-várt sivatagban töltött első napom fáradalmait és forróságát.

A reggel megmutatta a környéket a maga valódi színezetében. A kis lapály, amelyen tanyánk állott, a futóhomok hullámai előttünk és mögöttünk, a dűledező sár-kunyhók és koresma-házak — mindez egyhangú, unalmas szürkeséggé olvadt össze. Még a nap is, amíg alacsonyan járt, szürke fényben pislogott. Egy tíz méternél magasabb homokbuckáról, amely közvetlenül a mecset mögött emelkedik s eltemetéssel fenyegeti ezt a szerény építményt, köröskörül jól el-láthattunk s rajta felállítottuk mérőasztalunkat. Szemünkbe tűntek onnan a különféle *langar*-ok (csárdák) és sírhelyek észak felé s így pontosan meghatározhattuk helyzetünket. Kiderült, hogy térképeinken Ordam-Pádsáh tekvése teljes *fél hosszúsági foknyi hibával* volt feltüntetve.

A nyomorult tekintetű *mudzsávir*-ek (örök) velünk jöttek fel a homokbuckára s elbeszélték a szent ARSZLÁN BOGRA szultán történetét. Hogy miképpen gyilkolták meg ezen a helyen a hitetlenek, vagyis az iszlám buddhavallású ellenségei és miként találták holttestét

valami csoda folytán Mekka felé fordulva. A hitetleneket meg mindenestől elnyelte a homok. Nem egészen egy kilométerre van innen a szent király állítólagos nyugvóhelye, amelyet magas nyárfa-póznák jelölnek, mindenféle apró zászlókkal és rongyokkal felékesítve. Rendes szokás ez itt országszerte a sírhelyeknél. A *mazár* őrzői mind a szultán leszármazóinak mondják magukat.

Kissé nyugatra az épületekig érő homokhalmok vonalától a talaj egy sík darabján alacsony sárfalakat láttam, amelyek régebbi telep maradványai lehettek. A házak ott egy régebbi időszakban betemetődtek volt a homokbuckák előnyomulása következtében s ismét napfényre kerültek, amikor azok fokozatosan tovább mozogtak délkelet felé. Ugyanez ismétlődhet majdan Ordam-Pádsáh mai házaival is.

Akármilyen szentséges volt is ez a hely, embereim alig várták hogy mielőbb ott hagyhassák. Karavánom már messze járt, amikor magam is elindultam. Az út *Járkand*-ba *Hazrat-bégim*-en, a sivatag szélén lévő másik szent-helyen visz keresztül. Az előrehaladás még bajosabb volt mint idáig a sűrű buckák között. A homokdűnék még magasabbak lettek s a követett irány alig engedte kihasználnunk az azok között maradt földszalagokat, amelyek talaja kissé szilárdabb s könnyebben járható.

A messziről egész hegygerincnek látszó homokhalmozódás délnyugaton valójában nem volt száz méter magas a sík színvonala felett. Egyre nagyobb és nagyobb kemény lösz-foltokon haladtunk keresztül s az emelkedés érezhetővé vált. A halom lejtője érdekes példáját nyújtotta a szél hosszan tartó deflációjának. Se kő, se határozott konglomerát-formáció nem volt rajta; úgy le volt koptatva, mintha kefe simította volna végig.

A magasból jól látható faoszlopok jelzik az utat a zarándokok számára. Jellemzően nevezték ezt a helyet *Ulug-nisán-nak* (*magas zászló-nak*). A gerinc másik lejtője jóval meredekebb volt s így mentes a futóhomoktól. Hamar elértük *Hazrat-bégim-et*, ahol a csontokkal és hulladékokkal teleszórt síkon a négy-szögletes, sárból vert síron kívül nem találtunk egyebet, csak az örök néhány roskatag viskóját. Az utas számára nem volt itt semmi, a víz is élvezhetetlen, de azért felütöttük tanyánkat a sírbolt mellett, mert fáradt tevéinknek sok lett volna a jóból, elvánszorongni *Kizil-ig*, a legközelebb eső helységig.

Szeptember 15.-én reggel utunk, keresztül a síkságon, mindinkább cserjékkel fedett kemény lösztalajra vált. *Szaduk-langar-nál*, vagy hat kilométeres menetelés után jól esett a zöld oázisban megpihenni. Két órakor elértük a tekintélyes *Kizil* falut a Kasgárt Járkanddal összekötő országúton. Magunk mögött tudva a szomorú sivatagot, valódi gyönyörűséggel élveztem újra a zöldelő mezőket és árnyas kerteket. Szolgáim, se szó, se beszéd, egyenesen a kínai vendéglő felé tartottak s nagyon meglepte őket, mikor kifogást tettem a hitvány karavánszeráj ellen, amelyeknek az udvarain tolongott a sok szekér, szamár és ló, meg azoknak a gazdái. Szadak Ákhún komolyan erősítgette, hogy a Kasgárból jövő száhibok *mindig* betérnek oda. De minthogy én Indiából jöttem s hosszas tapasztalásból megtanultam, hogy azok a helyek, ahova *mindenki* betér, rendszeren a legkevésbé vonzó — hozzáfogtam keresni tanyahelyet. És mihamar találtam is kedvemre valót. Nyílt mezővel körülvett kedves kis gyümölcsösben ütöttem föl sátramát, árnyas fák aljában, míg házigazdám vendégszeretőleg a maga házában szállásolta el kíséremet. Hama-

rosan előkerült valahonnan szőlő meg kitűnő őszi-barack s vígan lakomáztam annak az örömére, hogy visszaérkeztem a sivatagba tett első kirándulásomról.

Másnap hosszú utat kellett tennünk *Kok-robát*-ba, a nagy járkandi oázis nyugati széléig. 38 kilométer távolságon nem volt egyetlen fa vagy cserje a kietlen sivatagban. A posta útvonalán haladtunk, ahol négy-szögletes sárhalmokkal jelöltek minden *pótáj*-t, vagyis tíz *li*-nek megfelelő távolságot. Úgy találtam, hogy egy *pótáj* itt körülbelül három kilométernek felel meg, ami összevág Juan-Csang és más kínai zarándokok indiai feljegyzéseivel.

Délben az *ak-robát*-i (*fehér állomás*) magányos kis fogadóban pihentem meg. Meglepően tiszta s nekem különösen alkalmas hely volt ez széles árnyas verandájával. Délután öt órakor megérkeztem *Kok-robát* (*zöld állomás*) helységébe, amelynek a vizét a nyugati hegyekből fakadó patak szolgáltatja. Ez teszi üdévé s termékennyé a zöld mezőket. Végig lovagoltam a falu egyetlen, közel két kilométer hosszú utcáján s egy árnyas fallal körülvett kis ligetben pompás helyet találtam tanyánk számára. A gyümölcsfák alját vastagon takarták a lehullott sárga levelek, a gyorsan közeledő ősznek szomorú hirdetői.